

Karen Hollewand

De complete clitoris: ontdekt, vergeten en genegeerd?

Abstract

Hoewel er de laatste jaren steeds meer aandacht wordt besteed aan de clitoris, is vaak maar weinig oog voor de houding tegenover haar bestaan in het verleden. Dit artikel gaat in op de geschiedenis van de kittelaar en richt zich op haar voorkomen in Nederlandse publicaties van (en voor) medici en docenten in de laatste 400 jaar. De conclusie luidt dat de clitoris nooit volledig is vergeten of genegeerd, maar dat de onwetendheid over dit vrouwelijke orgaan te wijten is aan culturele en sociale factoren: een gebrek aan aandacht voor seksualiteit in het algemeen en voor de vrouwelijke geslachtsorganen in het bijzonder. Pas in het laatste decennium is dit langzaam aan het veranderen: aandacht voor de volledige anatomie van de clitoris wordt voor het eerst op grote schaal gecombineerd met aandacht voor de seksuele beleving van de vrouw binnen een kader waarin ze gelijkwaardig is aan de man.

Keywords: clitoris; female anatomy; history of sexuality

Het is een opvallend nieuwsitem in mei 2021: voor het eerst in de geschiedenis wordt de clitoris in zijn geheel afgebeeld in een Nederlands biologieboek, melden verschillende media.¹ Dit is baanbrekend, concludeert RTL nieuws, want ‘nog niet eerder stond “de clit” zo uitgebreid beschreven in een lesboek.’² Vice berichtte al twee jaar eerder dat ‘brugklassers eindelijk een échte clitoris’ gaan

* Mijn dank gaat uit naar de redactie van dit jaarboek en de anonieme peer reviewer voor hun waardevolle commentaar op een eerdere versie van dit artikel. Ik heb mijn uiterste best gedaan alle rechthebbenden van het beeldmateriaal te achterhalen. Dit is in enkele gevallen niet gelukt. Voor zover personen auteursrechtelijke aanspraken menen te hebben, kunnen zij contact opnemen.

1 Zie bijvoorbeeld, naast het artikel hieronder genoemd: S. Bergsma, *Eindelijk staat de clitoris in het biologieboek*, *De telegraaf*, 2021. Geraadpleegd op 8 maart 2022, www.telegraaf.nl/vrouw/1157751223/eindelijk-staat-de-clitoris-in-het-biologieboek; M. van der Molen, *Eindelijk de knop om: vrouwelijk geslachtsorgaan nu ‘compleet’ in biologieboek*, *Linda*, 2021. Geraadpleegd op 8 maart 2022, www.linda.nl/nieuws/binnenland/knop-om-vrouwelijk-geslachtsorgaan-in-biologieboek.

2 L. Samplonius, *Eindelijk staat de clitoris ook in biologieboek middelbare scholen*, *RTL Nieuws*, 2021. Geraadpleegd op 8 maart 2022, www.rtlnieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/5233345/eindelijk-clitoris-biologieboek-middelbare-school-seksuele.

zien en interviewde Lineke Pijnappels, de eindredacteur bij uitgeverij Malmberg die voorstelde om het hele orgaan af te beelden in de lesmethode *Biologie voor Jou*.³ Pijnappels' suggestie tot aanpassing werd geïnspireerd door haar eigen onwetendheid: ze kwam er namelijk bij toeval achter dat de clitoris groter was dan ze altijd had gedacht. 'Dat ik 45 moest worden om in de krant te lezen hoe mijn eigen voortplantingsorgaan in elkaar zit, is toch wel absurd', stelde ze, 'Waarom had ik dat nooit geleerd op school?'⁴ Het opduiken van de complete clitoris in een biologieboek voor de jeugd past in een bredere trend: er wordt de laatste jaren steeds meer aandacht besteedt aan de vrouwelijke beleving van seksualiteit. Er is echter vaak maar weinig oog voor de geschiedenis van deze ontwikkeling en als er al iets gezegd wordt over het verleden dan worden er vaak ongestaafde aannames gedaan, bijvoorbeeld dat de clitoris, sinds haar 'ontdekking' in de zestiende eeuw, stelselmatig is genegeerd. In dit artikel ga ik in op de geschiedenis van de clitoris met als doel de recente aandacht voor dit vrouwelijke lichaamsdeel in historisch perspectief te plaatsen.

De focus op de clitoris maakt vaak deel uit van de vraag om meer aandacht voor de seksuele tevredenheid van vrouwen. De recent overleden hoogleraar Ellen Laan deed jaren onderzoek naar vrouwen en seksualiteit en benadrukte de afgelopen jaren meermaals dat er een grote ongelijkheid bestaat tussen man en vrouw op het gebied van seksueel genot; de zogenaamde orgasmekloof. Deze discrepantie sluit aan bij de definitie van seks en de houding tegenover (het lichaam van) de vrouw in onze samenleving, betoogde ze. Op 23 november 2021 stelde Laan, in een Webinar over de clitoris, dat zowel mannen als vrouwen 'clitkundig' moeten worden.⁵ Het project Cliteracy van de Amerikaanse kunstenares Sophia Wallace heeft hetzelfde doel voor ogen. In haar beeldhouwkunst, installaties en optredens, zoals haar populaire Ted Talk uit 2015, legt ze uit hoe belangrijk het is om de clitoris in zijn geheel af te beelden en hoe een beter begrip van dit orgaan een beter begrip van het hele menselijke lichaam

3 C. Jongeling, *Dankzij Lineke krijgen brugklassers eindelijk een échte clitoris te zien*, *Vice*, 2019. Geraadpleegd op 8 maart 2022, www.vice.com/nl/article/pa73g7/dankzij-lineke-krijgen-brugklassers-eindelijk-een-echte-clitoris-te-zien.

4 Lineke Pijnappels, in: Jongeling, *Dankzij Lineke*.

5 Voor meer over Ellen Laan en haar onderzoek, zie: N. Huigsloot, *Hoogleraar seksuologie Ellen Laan: "Ik hoop dat ik nog tijd heb, want er staan nog zo veel onderwerpen op mijn bucketlist"*, *De Volkskrant*, 2021. Geraadpleegd op 8 maart 2022, <https://www.volkskrant.nl/cs-b774c8b9>; E. Quaegebeur, *Seksuoloog Ellen Laan: "Klaarkomen had geen geheim voor mij"*, *Het parool*, 2017. Geraadpleegd op 8 maart 2022, www.parool.nl/nieuws/seksuoloog-ellen-laan-klaarkomen-had-geen-geheim-voor-mij~bf80d754; Ellen Laan, Rik van Lunsen, *Seks! een leven lang leren*. Amsterdam: Libris, 2017; Vlam Magazine, *Webinar: De Clitoris*, 2021. Geraadpleegd op 8 maart 2022, www.vlammagazine.nl/product/webinar-de-clitoris-23-nov-2021-met-professor-ellen-laan/.

bevordert.⁶ Dat de complete clitoris inderdaad nauwelijks bekend is bewijst een aflevering van Voxpop, een wekelijks programma over actuele thema's gemaakt door Roel Maalderink voor het Algemeen Dagblad. In aflevering 59, gemaakt in januari 2019, laat Maalderink aan mensen op straat een 3D model van een clitoris zien en slechts enkelen van hen herkennen het lichaamsdeel.⁷ En dat over de toevoeging van de gehele clitoris in onderwijsboeken niet alleen in Nederland wordt nagedacht, benadrukt een petitie die in Frankrijk werd opgezet door verschillende feministische organisaties in 2018. De petitie beoogde de ongeletterdheid met betrekking tot de vrouwelijke seksualiteit in Frankrijk te veranderen. Stellende dat 25% van de 15-jarige Franse vrouwen niet weet dat ze een clitoris hebben en dat 85% van hen niets weet van de erogene functie van dit lichaamsdeel, vroegen de initiatiefnemers om een waarheidsgetrouwe afbeelding van de anatomie van de clitoris in schoolboeken. De petitie had succes: verschillende Franse uitgeverijen pasten hun lesboeken aan.⁸

Ondanks deze actuele aandacht voor de clitoris is er maar weinig oog voor de houding tegenover haar bestaan in de samenleving, in de wetenschap en in boeken in het verleden. Zo maakt Wallace een grote fout door te betogen dat de volledige anatomie van de clitoris pas zeer recentelijk werd ontdekt: 'How is it possible that we landed on the Moon and walked around 29 years before we discovered the anatomy of the clitoris?'⁹ Net als vele anderen, zoals bijvoorbeeld journaliste Emma Curvers in een essay uit 2019,¹⁰ beweert Wallace dat de clitoris in zijn complete vorm pas in 1998 aan de wereld onthuld werd door Helen O'Connell. Dit is opvallend, aangezien O'Connell zelf wel uitgebreid ingaat op de geschiedenis van de anatomie van de clitoris en in haar publicaties verwijst naar de studies van bijvoorbeeld Reinier de Graaf en Georg Ludwig Kobelt.¹¹ Als er door voorvechters van de clitoris al aandacht besteed wordt aan het verleden dan worden er vaak onwaarheden verkondigd. In haar artikel

6 Zie: Sophia Wallace, *Art*, 2022. Geraadpleegd op 8 maart 2022, www.sophiawallace.art/works; Sophia Wallace, *A Case for Cliteracy*, *Ted Talk*, 2014. Geraadpleegd op 8 maart 2022, www.ted.com/talks/sophia_wallace_a_case_for_cliteracy.

7 R. Maalderink, *HERKENNEN mensen de CLITORIS? Voxpop 59*, 2019. Geraadpleegd op 8 maart 2022, www.youtube.com/watch?v=ZomJ73GjtOw.

8 Les Ateliers du Feminisme Populaire, Bouchera Azzouz [e.a.], *Pour un enseignement du clitoris dans tous les manuels de SVT*, 2018. Geraadpleegd op 8 maart 2022, www.change.org/p/pour-un-enseignement-du-clitoris-dans-tous-les-manuels-de-svt-itsnotabretzel

9 Wallace, *A Case for Cliteracy*.

10 E. Curvers, *De clitoris is bezig aan haar eigen coming-of-age-verhaal*, *De Volkskrant*, 2019. Geraadpleegd op 8 maart 2022, www.volkskrant.nl/cs-bcb68202.

11 H.E. O'Connell, V.K. Sanjeevan [e.a.], 'Anatomy of the clitoris', in: *The Journal of Urology* 174 (2000), nr 4.1, 1189-1195.

‘Waarom de clitoris uit medische boeken verdween’ stelt Suzannah Weiss bijvoorbeeld dat de vulva ‘eeuwenlang [is] gecensureerd en zelfs weggelaten uit anatomische handboeken en overzichten.’¹² En de eerder genoemde Pijnappels van uitgeverij Malmberg concludeert dat de clitoris ‘zo succesvol onder de mat is geveegd, dat tot voor kort vrijwel niemand wist hoe het orgaan er echt uitziet. En als je dat niet weet, kom je ook niet op het idee om het in een biologieboek te zetten.’¹³

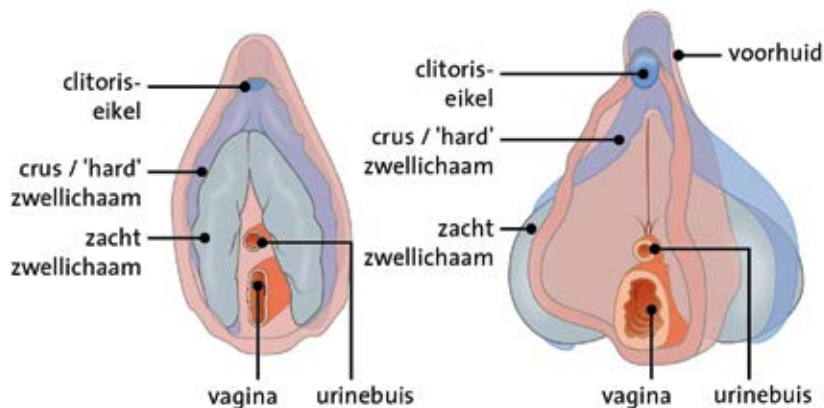
Maar hoe zit het nu eigenlijk? Is de clitoris inderdaad, misschien zelfs verscheidene malen, ontdekt en vergeten? En hoe kunnen we de recentelijke wederopstanding van de clitoris verklaren? Hangt dit nauw samen met baanbrekende bevindingen op het gebied van de vrouwelijke anatomie of is haar onthulling cultureel gerelateerd? In dit artikel ga ik in op de geschiedenis van de clitoris en richt me, in de context van dit jaarboek over onderwijs en pedagogiek, op de aandacht voor dit orgaan in Nederlandse publicaties van (en voor) medici en docenten. De manier waarop de clitoris en haar anatomie in deze literatuur behandeld wordt kan ons, zoals Katherine Park beargumenteert in haar artikel over de herontdekking van de clitoris in Frankrijk in de late zestiende eeuw, veel vertellen over de ideeën over dit lichaamsdeel in de maatschappij. Deze boeken reflecteren en vormen de denkbeelden van een breed publiek.¹⁴ Speciale aandacht gaat uit naar boeken die werden gepubliceerd tussen 1700 en 1950, aangezien er veel beweerd wordt over deze periode terwijl er nauwelijks onderzoek is gedaan, en naar afbeeldingen van de clitoris, aangezien het ontbreken van illustraties van het orgaan in zowel het heden als het verleden door critici wordt benadrukt.

Voor we de boeken induiken is het noodzakelijk een blik te werpen op de clitoris zelf. De roep om aandacht voor de volledige anatomie van dit lichaamsdeel vraagt om een korte introductie. Hoe ziet de clitoris er precies uit en wanneer kunnen we spreken van een incomplete beschrijving? Belangrijk om te benadrukken is dat onderzoek naar dit orgaan nog steeds gaande is en dat er aanhoudend nieuwe ontdekkingen worden gedaan over haar anatomie en functie. Daarbij komt dat het buiten het bereik en de doelstelling van dit artikel ligt om op alle details van haar structuur in te gaan of om de discussies over sommige van haar onderdelen, bijvoorbeeld over het aantal zenuwuiteinden

12 S. Weiss, *Waarom de clitoris uit medische boeken verdween*, *Vice*, 2018. Geraadpleegd op 8 maart 2022, www.vice.com/nl/article/nejny8/waarom-de-clitoris-uit-medische-boeken-verdween.

13 Lineke Pijnappels, in: Jongeling, *Dankzij Lineke*.

14 K. Park, ‘The Rediscovery of the Clitoris: French Medicine and the Tribade, 1570-1620’, in: C. Mazzio, D. Hillman (red.), *The Body in Parts: Fantasies of Corporeality in Early Modern Europe*. New York: Routledge, 1997, 171-193.

Figuur 1. De clitoris (links in rust, rechts in 'erectie') zoals afgebeeld in de meest recente editie van het biologieboek *Nectar* (Trijnie Akkerman, Marty Barneveld [e.a.] (red.)). Groningen: Noordhoff, 2022, editie voor HAVO 2-3. Exemplaar: Uitgeverij Noordhoff, met dank aan Petra van der Zanden)

dat ze bevat, te benoemen.¹⁵ Waar de wetenschap het over eens is, is dat een complete clitoris, die ook wel de kittelaar genoemd wordt, bestaat uit meer dan een bobbeltje bovenaan de vrouwelijke schaamlippen. Dit uitwendige deel vormt slechts het topje van de ijsberg, zoals Figuur 1 laat zien. De clitoris bestaat uit een eikel (glans), voorhuid (hoed) en zwellichamen (crus, crura, bulbus vestibuli). Het orgaan wordt ondersteund door verschillende spieren in het bekken, bevat duizenden zenuwuiteinden en kan opzwellen tot een erectie.¹⁶

Terug naar de boekgeschiedenis. Dat de clitoris uit meer onderdelen bestaat dan het kleine, uitwendige knopje is al eeuwenlang bekend en in het eerste deel van dit artikel ga ik kort in op beschrijvingen van de clitoris tot in de zeventiende eeuw. In het tweede deel richt ik me op de periode hierna, door te kijken naar haar aanwezigheid in medische, anatomische, en populaire boeken over het lichaam en seksualiteit die werden gepubliceerd tussen circa 1700 en 1950. In het laatste deel neem ik de meer recente aandacht voor de clitoris onder de loep, met de nadruk op seksuele voorlichting.

15 Zie voor meer hierover, bijvoorbeeld: H.E. O'Connell, J.M. Hutson [e.a.], 'Anatomical Relationship between Urethra and Clitoris', in: *The Journal of Urology* 159 (1998), 1892-1897; O'Connell, 'Anatomy of the clitoris'; L.A. Jackson, A.M. Hare [e.a.] 'Anatomy, histology, and nerve density of clitoris and associated structures: clinical applications to vulvar surgery', in: *American Journal of Obstetrics & Gynecology* 221 (2019), 519. e1-10; G. Zwang, 'L'anatomie du clitoris, un objet récurrent de controverses', in: *Sexologies* 29 (2020), nr 3, 101-114.

16 Laan, Van Lunsen, *Seks*, 141-144; O'Connell, 'Anatomy of the clitoris'.

De ‘ontdekking’ van de clitoris

In wetenschappelijke publicaties komen we de clitoris al sinds de oudheid tegen. Hoewel ze niet altijd expliciet genoemd werd, is het duidelijk dat veel invloedrijke klassieke auteurs wel degelijk op de hoogte waren van haar belangrijkste eigenschappen. Aristoteles (384-322 v.Chr.) refereerde in zijn werken bijvoorbeeld naar de plaats van vrouwelijk genot, die overeenkwam met de eikel van mannen. Galenus (129-199), die oordeelde dat de vrouwelijke geslachtorganen een inversie waren van de mannelijke teedelen, noemde de clitoris niet en door zijn grote invloed op westerse ideeën over het menselijke lichaam werd de clitoris ook door veel van zijn opvolgers achterwege gelaten. De clitoris verdween echter nooit volledig. In de boeken van geleerden als Caelius Aurelianus (5^e eeuw), Avicenna (Ibn Sina, 980-1037) en Hendrik de Mondeville (ca. c. 1260-1320) kwam het orgaan in de eeuwen die volgden aan bod. Dit betekent niet dat deze hoogopgeleide mannen veel oog hadden voor de seksuele belevingswereld van de vrouw. De clitoris werd meestal beschreven in relatie tot gedrag dat als immoreel werd gezien (hoe groter de clitoris, hoe meer zin in seks met mannen of zelfs met andere vrouwen) of abnormaliteit (bij het beschrijven van hermafroditisme bijvoorbeeld).¹⁷

Hernieuwde aandacht voor het menselijke lichaam leidde in de zestiende eeuw tot de ‘ontdekking’ van de clitoris. Opmerkelijk genoeg kwam ze niet

17 Zie: Park, ‘The Rediscovery of the Clitoris’; Katherine Park, *Secrets of women: Gender, generation, and the origins of human dissection*. New York: Zone Books, 2010, in het bijzonder 77-121; Monica H. Green, *Making women’s medicine masculine: the rise of male authority in pre-modern gynaecology*. Oxford: Oxford University Press, 2008, in het bijzonder 91-102, 206-237; R. Syed, ‘Zur Kenntnis der “Gräfenberg-Zone” und der weiblichen Ejakulation in der altindischen Sexualwissenschaft: Ein medizinhistorischer Beitrag’, in: *Sudhoffs Archiv* 83 (1999), nr 2, 171-190; A. Ragab, ‘One, Two, or Many Sexes: Sex Differentiation in Medieval Islamic Medical Thought’, in: *Journal of the History of Sexuality* 24 (2015), nr 3, 428-454; O’Connell, ‘Anatomy of the clitoris’; J.B. Korda, S.W. Goldstein [e.a.], ‘The History of Female Ejaculation’, in: *The Journal of Sexual Medicine* 7 (2010), 1965-1975. Het gebrek aan kennis over en interesse in de anatomie van de vrouw, en in het bijzonder haar geslachtsdelen, in West-Europa in deze periode is op verschillende manieren te verklaren, in relatie tot onder andere de religieuze, sociale en wetenschappelijke context. De visie van Thomas Laqueur op dit onderwerp, geformuleerd in zijn *Making sex: body and gender from the Greeks to Freud* (Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1992), is nog altijd grote invloed, hoewel zijn ideeën ook, terecht, bekritiseerd zijn, door onder andere Helen King (*The one-sex body on trial: the classical and early modern evidence*. Farnham: Routledge, 2013) en Michael Stolberg (‘A Woman Down to Her Bones: The Anatomy of Sexual Difference in the Sixteenth and Early Seventeenth Centuries’, in: *Isis* 94 (2003), nr 2, 274-299). De beschrijvingen van Aristoteles, Galenus, Aurelianus, Avicenna en Mondeville zijn incompleet.

voor in het werk van Andreas Vesalius (1514-1564). Deze beroemde anatoom plaatste vele kanttekeningen bij de ideeën van Galenus maar volgde de visie van zijn leermeester bij het beschrijven van de geslachtsorganen en liet de clitoris dus volledig achterwege in zijn anatomische studies (zie Figuur 2).¹⁸ Twee van zijn tijdgenoten verbaasden zich hierover en claimden vervolgens beiden de clitoris te hebben ontdekt. Matteo Realdo Colombo (ca. 1515-1559) benadrukte het seksuele genot dat vrouwen konden ervaren bij de aanraking van dit lichaamsdeel en Gabriele Falloppio (1523-1562) vergeleek de clitoris met de penis in zijn *Observationes Anatomicae*.¹⁹ Met de kennis van nu zijn er echter meer gegadigden die de titel van ontdekker hadden kunnen claimen. Charles Estienne (1504-1564), bijvoorbeeld, beschreef de clitoris al in zijn *La Dissection des parties du corps humain* uit 1546.²⁰ Beoordelen we de beschrijvingen van deze mannen aan de hand van de volledige anatomie van de clitoris, behandeld in de introductie, dan zijn ze maar gedeeltelijk compleet: er is aandacht voor meer dan het knopje maar daar is ook alles mee gezegd. Alleen Estienne voegde aan zijn tekstuele omschrijving een afbeelding toe. Deze draagt door het ruime perspectief echter nauwelijks bij aan een beter zicht op, of inzicht in, de vrouwelijke genitaliën (zie Figuur 3).

Na 1600 werd het bestaan van de clitoris steeds vaker erkend en ze werd besproken in anatomische en medische werken. In de Nederlandse Republiek besteedden verschillende geleerden aandacht aan de vrouwelijke geslachtsorganen in de zeventiende eeuw, maar als het om de clitoris gaat staat het buiten kijf dat de grootste bijdrage in kennis werd geleverd door Reinier de Graaf (1641-1673). Zijn boek over de vrouwelijke geslachtsorganen, *De Mulierum Organis Generationi Inservientibus Tractatus Novus*, werd gepubliceerd in 1672 en in het Nederlands vertaald in 1686.²¹ De studie

18 Andreas Vesalius, *De Humani Corporis Fabrica*. Basel: Joannes Oporinus, 1543; Park, 'The Rediscovery of the Clitoris'; Park, *Secrets of women*, 207-267.

19 Matteo Realdo Colombo, *De re anatomica*. Venetië: Nicolai Beuilacque, 1559; Gabrielle Fallopio, *Observationes anatomicae*. Venetië: Marco Antonio Ulmo and Gratoso Perchachino, 1561; Park, 'The Rediscovery of the Clitoris'; M.D. Stringer, I.Becker. 'Colombo and the clitoris', in: *European Journal of Obstetrics & Gynecology and Reproductive Biology* 151 (2010), 130-133; M.M. Mortazavi, N. Adeeb [e.a.], 'Gabriele Fallopio (1523-1562) and his contributions to the development of medicine and anatomy', in: *Child's Nervous System* 29 (2013), 877-880. De beschrijvingen van Colombo en Falloppio zijn gedeeltelijk compleet.

20 Charles Estienne, *La Dissection des parties du corps humain*. Parijs: Simon de Colines, 1546; Park, 'The Rediscovery of the Clitoris'.

21 Reinier de Graaf, *De Mulierum Organis in Generationi Inservientibus Tractatus Novus*. Leiden: Hackiana, 1672; Reinier de Graaf, *Alle de wercken, so in de ontleed-kunde, als andere deelen der*

Figuur 2 en 3. De vrouwelijke geslachtsorganen zoals afgebeeld in de werken van Vesalius (*De Humani Corporis Fabrica*. Basel: Joannes Oporinus, 1543, 381. Exemplaar: Bijzondere Collecties, Universiteitsbibliotheek Utrecht, M fol 92 (Rariora), 381) en Estienne (*La Dissection des parties du corps humain*. Parijs: Simon de Colines, 1546, 287. Exemplaar: U.S. National Library of Medicine).

312 DE LANATOMIE, ET DISSEC. DES PARTIES

bevatte een uitgebreide beschrijving van de clitoris, gebaseerd op De Graaf's ontleding van vrouwelijke kadavers en de bevindingen uit zijn eigen dokterspraktijk. Hij uitte zijn verbazing over anatomen die het hadden nagelaten dit lichaamsdeel te beschrijven. Zelf had hij namelijk de clitoris goed kunnen waarnemen in elke vrouw die hij had onderzocht. De clitoris van De Graaf bestond uit zowel externe als interne delen: hij benoemde onder andere de glans, voorhuid, zwellichamen en spieren en beschreef hoe, door de vele zenuwuiteinden, de clitoris kon opzwellen als de vrouw opgewonden raakte.²² Figuren 4, 5 en 6 onderschrijven de nauwkeurigheid en volledigheid van De Graaf's anatomie van de clitoris, die hij niet alleen in afzonderlijke illustraties maar ook bij het afbeelden van de andere voortplantingsorganen van de vrouw duidelijk weergaf. De werken van De Graaf creëerden een nieuwe standaard op het gebied van de beschrijving van de geslachtsdelen van vrouwen, met de clitoris als normaal onderdeel van elk vrouwelijk lichaam.

Dat het bestaan van de clitoris rond 1700 niet langer werd bestreden in wetenschappelijke kringen en ook in de bredere maatschappij bekend was, blijkt uit haar voorkomen in andere publicaties. Stephen Blankaart (1650-1704) besteedde bijvoorbeeld uitgebreid aandacht aan de verschillende interne en externe onderdelen van het orgaan in zijn *De Nieuwe Hervormde Anatomie* uit 1686 en beeldde de clitoris afzonderlijk af.²³ En in zijn boek over het menselijke lichaam, dat postuum werd gepubliceerd in 1685, beeldde Ysbrand van Diemerbroeck (1609-1674) de clitoris af en besprak ook vrouwelijke masturbatie:

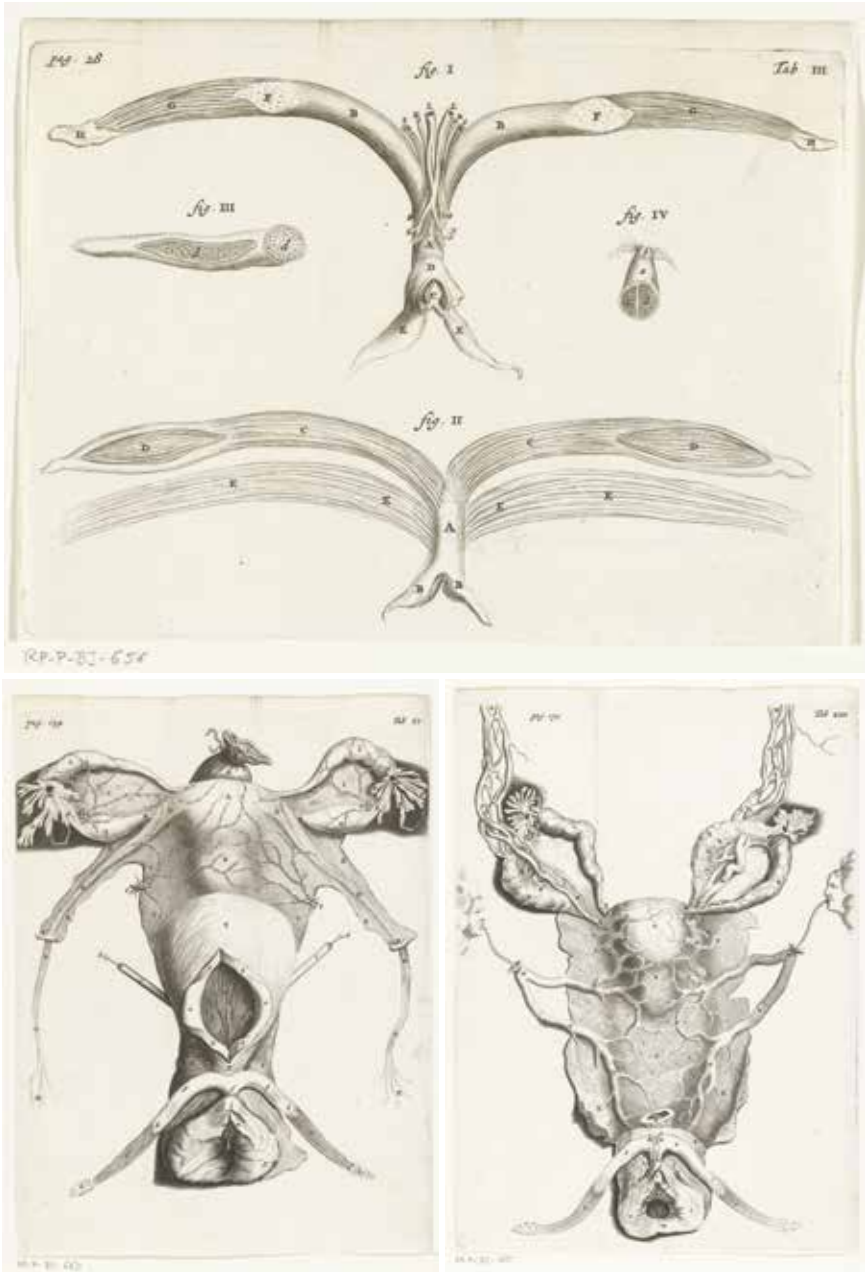
Ik heb zelf in het verleden een zekere vrouw gekend, in geen geval van de laagste soort, die bij mij klaagde dat, toen ze jonger was en ze de prikkel van lust voelde, ze vaak met haar vinger over haar clitoris wreef, en zo gewend te zijn zichzelf uit te lokken haar zaad te besteden met groot genoegen.²⁴

medicynae. Amsterdam: A. Abrahamse, 1686. De beschrijving van De Graaf is zo goed als compleet.

22 De Graaf, *De Mulierum Organis*, 16-27; De Graaf, *Alle de wercken*, 168-177.

23 Stephen Blankaart, *De nieuw hervormde anatomie, ofte ontleding des menschen lichaams*. Amsterdam: Jan ten Hoorn, 1686. Blankaart geeft een zo goed als complete beschrijving van de clitoris.

24 Ysbrand van Diemerbroeck, *Opera omnia, anatomica et medica partim jam antea excusa*. Londen: Sam Smith, 1685, 154. Zie: Paige Donaghy, 'Before Onanism: Women's Masturbation in Seventeenth-Century England', in: *Journal of the History of Sexuality* 29 (2020), nr 2, 187. De beschrijving van Van Diemerbroeck is gedeeltelijk compleet.

Figuur 4, 5, 6. De clitoris zoals afgebeeld door De Graaf (*De Mulierum Organis in Generationi Inservientibus Tractatus Novus*. Leiden: Hackiana, 1672, Tabulae III, XI, XIII. Exemplaar: Rijksmuseum, Amsterdam).

De clitoris werd niet ontdekt in de zestiende eeuw. Het is belangrijk te benoemen dat de gepubliceerde ideeën van de geleerde, mannelijke zestiende-eeuwse elite over de genitaliën van de vrouw maar het topje van de ijsberg vormen wat betreft kennis over de clitoris in de maatschappij. Hiernaast moet opgemerkt worden dat ze niet alleen al nadrukkelijk aanwezig was in bijvoorbeeld pornografische teksten voor 1500 maar ook in geleerde teksten uit de oudheid en de eeuwen die hierop volgden. Na de discussies tussen Vesalius, Colombo, Falloppio en andere geleerden over het wel of niet bestaan van het orgaan lijkt er in de zeventiende eeuw een consensus te ontstaan: de clitoris werd openlijk besproken als een normaal onderdeel van het vrouwelijk lichaam in de meeste wetenschappelijke teksten.²⁵ In educatieve literatuur en adviesboeken voor de jeugd komen we de clitoris echter niet tegen. Van gestructureerde, tekstuele seksuele voorlichting was geen sprake in deze periode en als er al aandacht werd besteed aan seksueel genot in dit soort publicaties dan gebeurde dit zonder verwijzingen naar specifieke lichaamsdelen. Dit veranderde na 1700: als geaccepteerd onderdeel van de anatomie van de vrouw maakte de clitoris haar opwachting in educatieve en populaire boeken over seksualiteit en het menselijk lichaam.

De clitoris tussen 1700 en 1950

Vanaf de vroege achttiende eeuw komt de clitoris voor in allerlei publicaties. Een zoekopdracht naar de woorden *clitoris* en *ki(e)t(t)elaar* in Delpher, de online database van Nederlandse teksten, kranten, tijdschriften en (meer dan 900.000) boeken gepubliceerd van de 15^e tot en met de 21^e eeuw, levert bijvoorbeeld vele duizenden treffers op.²⁶ We vinden de term in studies over anatomie, in teksten gerelateerd aan de ontleedkunde en verloskunde en in publicaties over psychiatrie en de gerechtelijke geneeskunde. Tussen de vroege achttiende en de late negentiende eeuw veranderden boeken over het menselijke lichaam, geneeskunde en biologie enorm, onder andere als we

25 Voor meer over dit onderwerp, zie: Park, 'The Rediscovery of the Clitoris'; M.I. den Hartog, 'Amor impossibilis?: Lesbische relaties in de literatuur van vijftiende- en zestiende-eeuws Italië', in: *Leidschrift Historisch Tijdschrift* 35 (2020), nr 2, 37-58; Syed, 'Zur Kenntnis der "Gräfenberg-Zone"'; Ragab, 'One, Two, or Many Sexes'; Donaghy, 'Before Onanism', 187-221; Sarah Toulalan, *Imagining Sex: Pornography and Bodies in Seventeenth-Century England*. Oxford: Oxford University Press, 2007.

26 Zie: Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, *Delpher*, 2013. Geraadpleegd op 8 maart 2022, www.delpher.nl.

kijken naar de stijl van schrijven, het beoogde publiek en de intentie van de auteur(s), maar de visie op de clitoris wijzigde nauwelijks. Het lichaamsdeel werd benoemd in adviesboeken voor vrouwen en voor (net) getrouwde koppels, besproken in een scala aan boeken over voortplanting en verscheen stelselmatig in woordenboeken en encyclopedieën. De clitoris werd echter vaak onvolledig beschreven. Tussen het kenschetsen van de complete anatomie van de clitoris en het enkel noemen van het uitwendige knopje bestond, en bestaat, een heel spectrum van beschrijvingen van haar anatomie. De teksten waarin ze opdook zijn in te delen in drie groepen: boeken waarin de clitoris uitgebreid werd beschreven en afgebeeld, publicaties waarin ze gedeeltelijk tot uitgebreid werd beschreven maar niet of slechts als een klein knopje werd afgebeeld, en teksten waarin ze enkel kort werd genoemd.

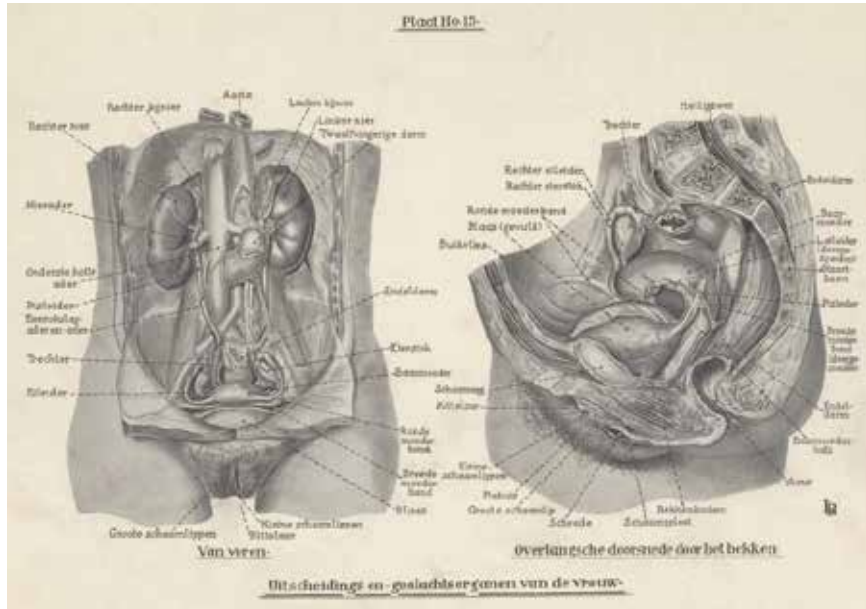
Aan de derde groep zal ik niet veel woorden vuilmaken, aangezien de clitoris hierin slechts in het voorbijgaan genoemd werd. Het gaat hier om woordenboeken, medische publicaties gericht op bijvoorbeeld ziekteverpleging, maar ook werken over voortplanting en de geslachtsorganen. Zelfs in boeken waarin je wel zou verwachten de complete clitoris aan te treffen, zoals bijvoorbeeld in de *Anatomische Atlas* gepubliceerd door Chr. P. Raven (1906-2001) in 1939, werd de kittelaar slechts beschreven en afgebeeld als een klein en onbelangrijk orgaan (zie Figuur 7).²⁷

In de eerste groep publicaties, die voor het merendeel bestaat uit medische en anatomische boeken en een aantal populaire adviesboeken, kwam de clitoris wel uitvoerig aan bod. Een goed voorbeeld is *Alle de ontleed- genees- en heilkundige werken* van Frederik Ruysch (1638-1731). Ruysch had een grote collectie van anatomische preparaten, die hij uitgebreid besprak in dit werk. Op pagina 544 had hij het over 'de schamelheijdt van een Meisje' en beschreef dat 'Boven den pisweg vertoont zich het hooftje van de [Clitoris] kittelaar met desselfs [praeputium] voorhujt'.²⁸ De beschrijvingen van verschillende (onderdelen van) clitorissen door Ruysch, waarin hij onderscheid maakte tussen het hoofd, lichaam, voorhuid, nymphen, en zwellichamen, vallen in de zo goed als complete categorie (zie Figuur 8).²⁹ Een wetenschapper die ook kort genoemd moet worden in deze groep is Georg Ludwig Kobelt (1804-1857). In zijn *Die männlichen und weiblichen Wollust-Organe des Menschen und einiger*

27 Chr.P. Raven, *Anatomische Atlas*. Amsterdam: Scheltema & Holkema, 1939, Plaat 15, 35. De afbeelding van Raven is incompleet.

28 Frederik Ruysch, *Alle de ontleed- genees- en heilkundige werken*. Amsterdam: Janssoons van Waesbergen, 1744, 544. De beschrijving van Ruysch is zo goed als compleet.

29 Ruysch, *Alle de ontleed- genees- en heilkundige werken*, 575, 604, 614, 624, 673, 691, 734, 750, 837-8, 1354.

Figuur 7. De clitoris zoals afgebeeld door Raven (*Anatomische Atlas*, Amsterdam: Scheltema & Holkema, 1939, Plaat 15, 35. Exemplaar: Koninklijke Bibliotheek, 6002815)

Säugetiere uit 1844 omschreef hij de clitoris tot in detail.³⁰ De afbeeldingen in zijn boek spreken boekdelen (zie bijvoorbeeld Figuur 9). Kobelt's boek werd niet vertaald in het Nederlands maar in Nederlandse teksten over het menselijk lichaam werd wel regelmatig gerefereerd aan zijn bevindingen.³¹

In de tweede groep publicaties werd de clitoris wel redelijk uitgebreid beschreven maar vinden we geen of slechts beperkte afbeeldingen van het orgaan. Dit zijn opnieuw vaak medische boeken, zoals bijvoorbeeld *Catechismus der Heelkunde*, geschreven door Alexander Balthazaar en gepubliceerd in 1785, 'Ten dienste voor de Heelkundige Jeugd'.³² In het werk, net als in verge-

30 Georg Ludwig Kobelt, *Die männlichen und weiblichen Wollust-Organen des Menschen und einiger Säugetiere*. Freiburg: Adolph Emmerling, 1844, 38-64. De beschrijving van Kobelt is zo goed als compleet.

31 Zie bijvoorbeeld: J. Béclard, W. Koster, *Grondbeginselen der Natuurkunde van den Mensch*. Tiel: H.C.A. Campagne, 1862, 531-532, 641-649; Jos Hyrtl, *Leerboek van de ontleedkunde van den mensch*. Tiel: Campagne, 1857, 620-624.

32 Alexander M. Balthazaar, *Catechismus der heelkunde, of Kort onderwijs, in vraagen en antwoorden, over de eerste en noodigste beginsels der heelkunde*. Amsterdam: J.B. Elwe, 1785, 139. Deze beschrijving is redelijk volledig.

lijkbare studies die vanaf de vroege achttiende eeuw werden gedrukt voor jonge mannen (en later ook vrouwen) die geneeskunde studeerden, werden de vrouwelijke geslachtsorganen uitgebreid beschreven. 'Aan den boven kant, tusschen de lippen der scheede, vind men een klein rond lighaam kittelaar (Clitoris) genaamd. Het bestaat uit 2 spons holle lighamen en heeft 2 spieren, welke van de heupbeenderen voortkomen, zig in de kittelaar vasthegten, en de zelve kunnen opligten.'³³ Hoewel niet compleet, komt deze beschrijving van de clitoris wel dicht in de buurt van een volledige beschrijving. Hetzelfde is het geval in het boek dat Jacobus Schoondermark junior (1849-1915) rond 1900 publiceerde over de geslachtsorganen van de vrouw. Hierin werd de clitoris klein afgebeeld maar wel zo goed als volledig werd beschreven in de tekst.³⁴

Ook in boeken bedoeld voor een breder, niet-geleerd publiek, gepubliceerd in de achttiende, negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw, komen we redelijk- tot bijna complete beschrijvingen van de clitoris tegen. In *Huwelijks-Geheimen voor Verloofden en Jonggehuwden*, geschreven door H.L. Batenburg en gepubliceerd rond 1910 (zie Figuur 10), werd ze bijvoorbeeld getypeerd als een langwerpige orgaan, van sponsachtige aard, bestaande uit een voorhuid, eikel (omgeven door een plooi), en twee wortels ('op het zitbeen geplakt'). Batenburg benadrukte dat vrouwen van liefkozingen van dit orgaan konden genieten zonder dat het maagdenvlies hier nadeel van ondervond.³⁵ Ook in het populaire adviesboek *De Gezondheid in huis. Natuurgeneeskundige raadgever in gezonde en zieke dagen*, uitgegeven rond 1903, werd de clitoris omschreven als een klein vaatrijk orgaan en 'de voornaamste zetel van het wellustgevoel, waarin de eindtoestellen van een ruggenmerg zenuw liggen'.³⁶ In de derde druk van de Winckler Prins encyclopedie, uitgegeven in 1905, vinden we ook een gedeeltelijke beschrijving van de clitoris, inclusief voorhuid, band en zwellichamen.³⁷

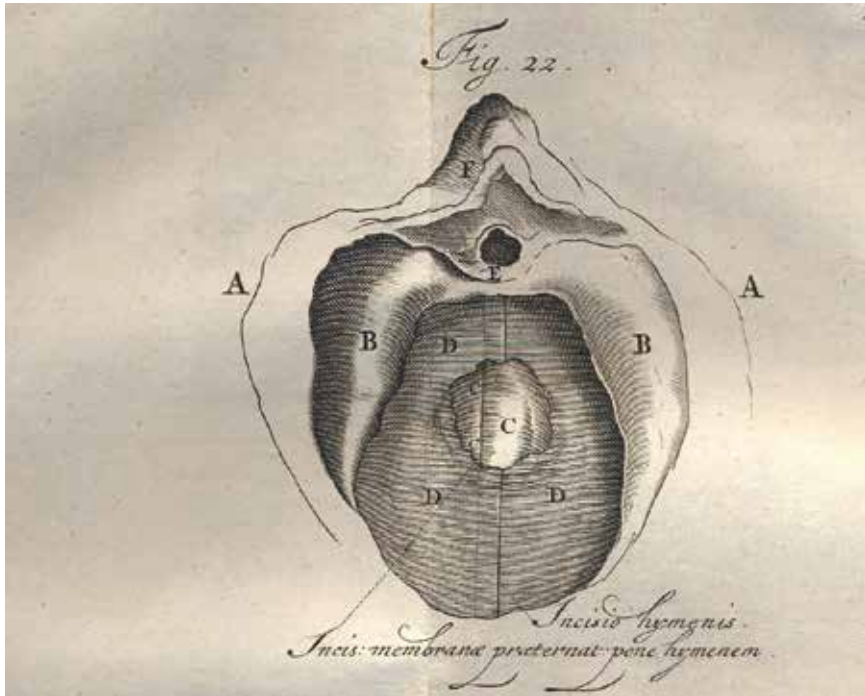
33 Balthazaar, *Catechismus der heilkunde*, 139.

34 J. Schoondermark jr., *De bouw en de verrichtingen der geslachtsorganen van de vrouw*. Amsterdam: Moransard, [1900], 9-11. De beschrijving van Schoondermark is zo goed als compleet.

35 H.L. Batenburg, *Huwelijks-Geheimen voor Verloofden en Jonggehuwden*. Amsterdam: C. Daniëls, [1910], 26-27. Deze beschrijving is bijna compleet.

36 Anna Fischer-Dükelmann, Heinrich Lahmann [e.a.], *De gezondheid in huis. Natuurgeneeskundige raadgever voor het gezin in gezonde en zieke dagen*. Almelo: W. Hilarius Wzn., [1903]], 98. Soortgelijke, redelijk complete, beschrijvingen zijn bijvoorbeeld ook te vinden in: Anna Fischer-Dükelmann, *Het Gulden Vrouwenboek. Wat iedere vrouw van gezondheidsleer en geneeskunde weten moet*. Leiden: N.V. Boekhandel en drukkerij, 1921, 40-44, 208, 283, figuur 93; Jules Samuels, *De cyclus van de vrouw in verband met het huwelijksleven*. Den Haag: G. Naeff, 1938, 11, 18, 68.

37 A. Winkler Prins, H. Zondervan, *Winkler Prins' geïllustreerde encyclopaedie*. Zaltbommel: H.J. van de Garden & Co., 1905-1912, 76-77. Dit is een gedeeltelijke beschrijving.

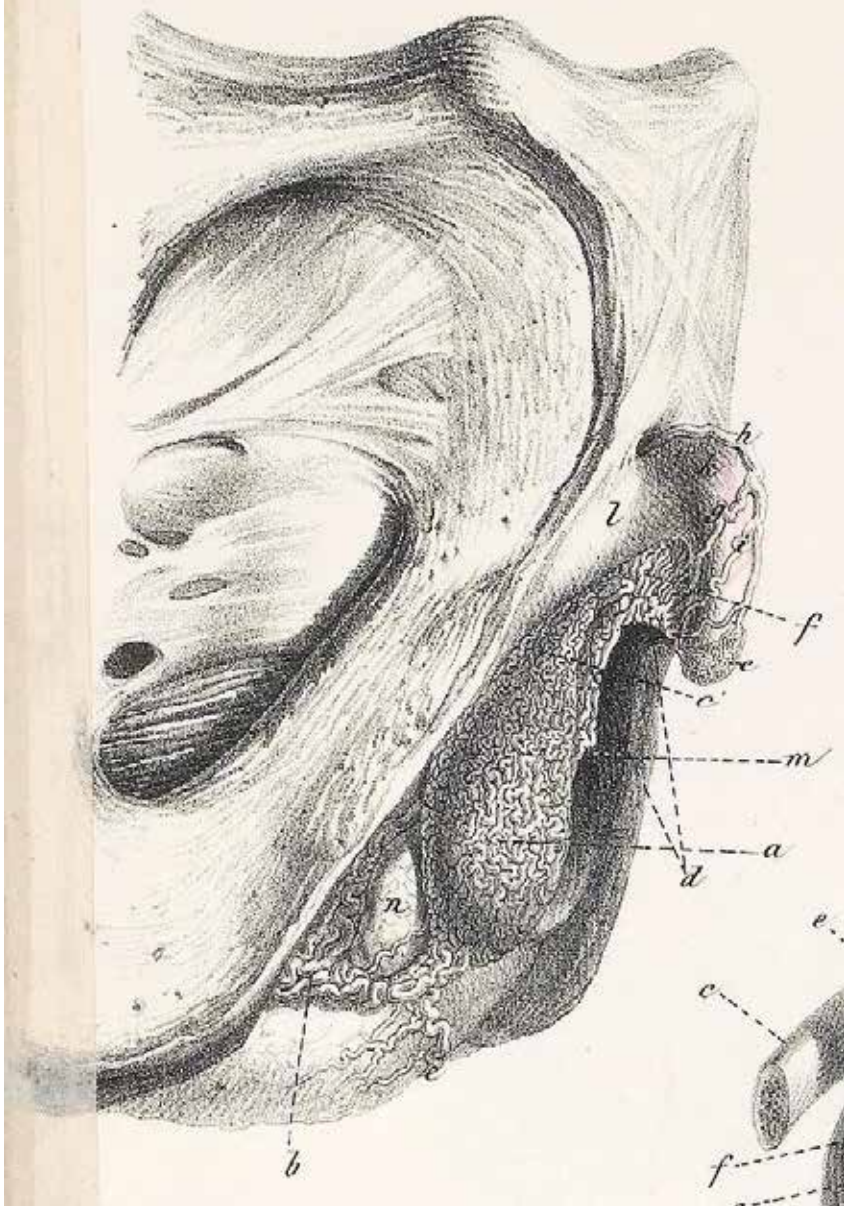

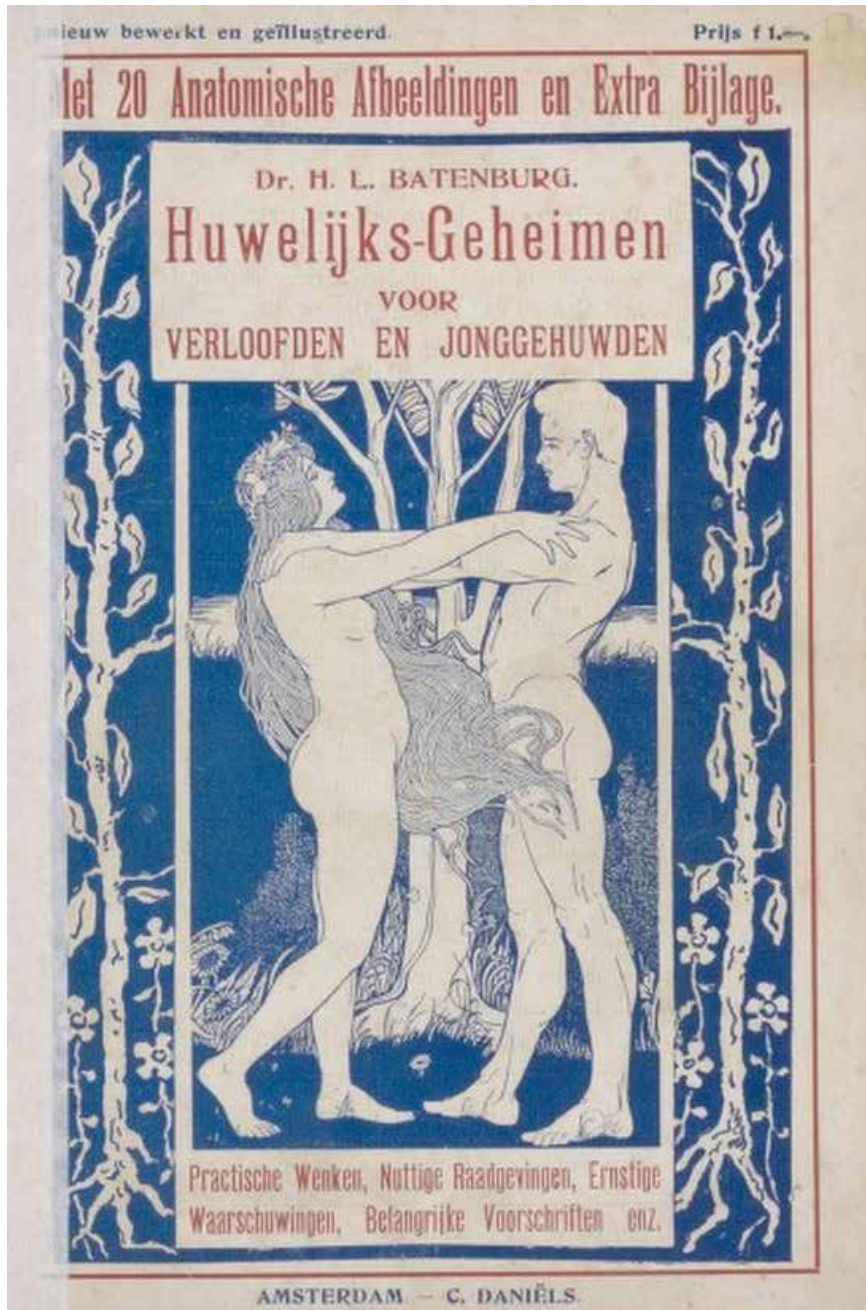
Figuur 8 en 9. De clitoris zoals afgebeeld door Ruysch (*Alle de ontleed- genes- en heelkundige werken*. Amsterdam: Janssoons van Waesbergen, 1744, Figuur 22, 21, 67, 695. Exemplaar: U.S. National Library of Medicine) en Kobelt (*Die männlichen und weiblichen Wollust- Organe des Menschen und einiger Säugetiere*. Freiburg: Adolph Emmerling, 1844, Tafel 2. Exemplaar: de Heidelberg University Library: P 1456 Folio RE)

In slechts een klein aantal van de boeken die hierboven zijn genoemd wordt de clitoris getypeerd als een klein knopje: het orgaan wordt gedeeltelijk en, in veel gevallen, zo goed als compleet beschreven. De precieze details van elke beschrijving, de keuze om wel of niet een (uitgebreide) afbeelding toe te voegen en wat er gezegd werd over het belang van de clitoris voor de (vrouwelijke) beleving van seks was zowel afhankelijk van het genre en het beoogde publiek van elk boek als van factoren die per auteur, uitgever en tijdsperiode verschilden. Belangrijk om te benadrukken is dat, als het orgaan niet uitvoerig werd beschreven, de aandacht voor vrouwelijke lustgevoelens niet altijd een vergelijkbaar lot wachtte. Er is geen directe relatie vast te stellen tussen een uitgebreide beschrijving van de clitoris en diepgaande aandacht voor de vrouw en haar seksuele gevoelens in deze boeken, net zoals het achterwege laten van een (bijna) complete of zelfs een gedeeltelijke beschrijving niet altijd betekende dat de auteur geen oog had voor

Taf. III.

Fig. 2.

Figuur 10. Titelpagina van Batenburg's *Huwelijks-Geheimen voor Verloofden en Jonggehuwden* (Amsterdam: C. Daniëls, [1910], titelpagina. Exemplaar: Koninklijke Bibliotheek, 7306 G 54)

het belang van het genot van de vrouw. Ik noem twee voorbeelden. Aletta Jacobs (1854-1924) publiceerde in 1899 een boek over de vrouwelijk geslachtsorganen: *De Vrouw. Haar bouw en haar inwendige organen*. Ondanks haar aandacht voor de rechten van de vrouw, gaf Jacobs slechts een gedeeltelijke beschrijving van de clitoris, die ze typeerde als 'een klein, stomp, vaatrijk en zenuwrijk stelsel, zonder opening', en ze besteedde nauwelijks aandacht aan de seksuele gevoelens van de vrouw.³⁸ In *Leercursus der sexueele wetenschap. Privaatlessen voor Volwassen*, geschreven door S. de Bruin en uitgegeven in 1908, werd wel tot in detail uitgelegd hoe de man een erectie van de clitoris moest bewerkstelligen (door het gelijktijdig strelen van de clitoris en zuigen aan de tepels bijvoorbeeld) maar werd het orgaan incompleet beschreven.³⁹

In sommige boeken werd het genot van de vrouw zelfs als noodzakelijk gezien voor het slagen van een liefdesrelatie.⁴⁰ Deze nadruk op het enorme belang van het vrouwelijk orgasme komen we bijvoorbeeld tegen in een populair Nederlands adviesboek. In *Het Volkomen Huwelijk. Een studie omtrent zijn physiologie en zijn techniek voor den arts en den echtgenoot geschreven*, geschreven door Theodoor Hendrik van de Velde (1837-1937), werd de clitoris uitgebreid beschreven en afgebeeld.⁴¹ De studie was een internationale bestseller: de originele editie uit 1926 werd herdrukt tot 1970 en het werk werd in verschillende talen vertaald. De Engelse editie *Ideal Marriage, Its Physiology and Technique* werd maar liefst 46 keer herdrukt en meer dan een half miljoen keer verkocht. Het boek 'behandelt de sexueele basis van het huwelijk en heeft ten doel, door volmaking en verfijning der geslachtelijke betrekkingen tussen de echtgenooten, de krachten die hen tot elkander trekken, sterker te maken' en werd geschreven door Van de Velde voor artsen en echtgenoten om hen 'de middelen en wegen te tonen, om het geslachtsleven in het huwelijk harmonisch en bloeiend te maken'.⁴² Vanuit een hedendaags perspectief presenteert de studie een redelijk conservatieve en ouderwetse houding tegenover de vrouw en tegenover seksuele relaties. Er is bijvoorbeeld geen sprake van gelijkheid tussen man en vrouw en seksueel genot wordt alleen toegestaan tussen een

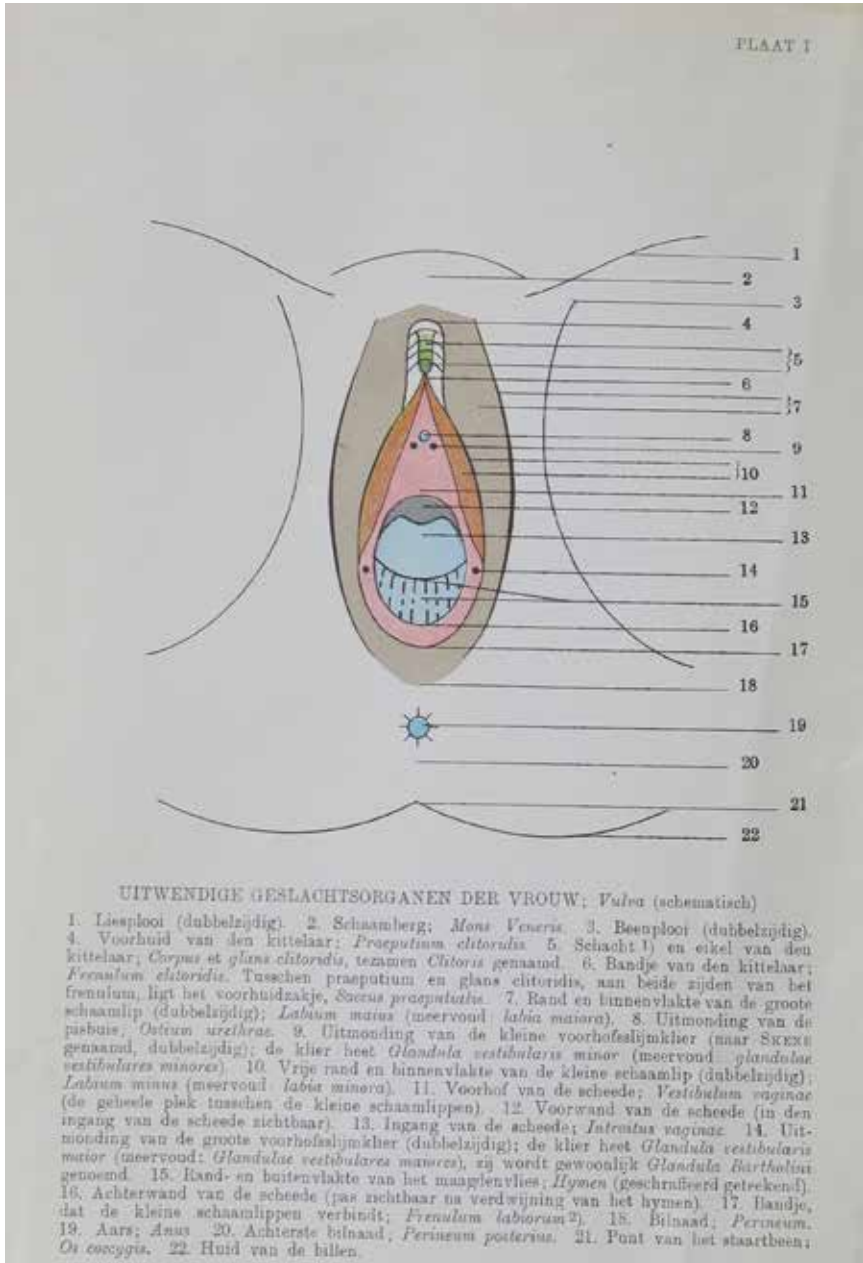
38 Aletta H. Jacobs, *De Vrouw. Haar bouw en haar inwendige organen*. Deventer: A.E.Kluwer, 1899, 27-28. Dit is een gedeeltelijke beschrijving.

39 S. de Bruin, *Leercursus der sexueele wetenschap. Privaatlessen voor Volwassen*. Amsterdam: A. van Klaveren, [1908], 53-54. In dit boek vinden we een incomplete beschrijving van de clitoris.

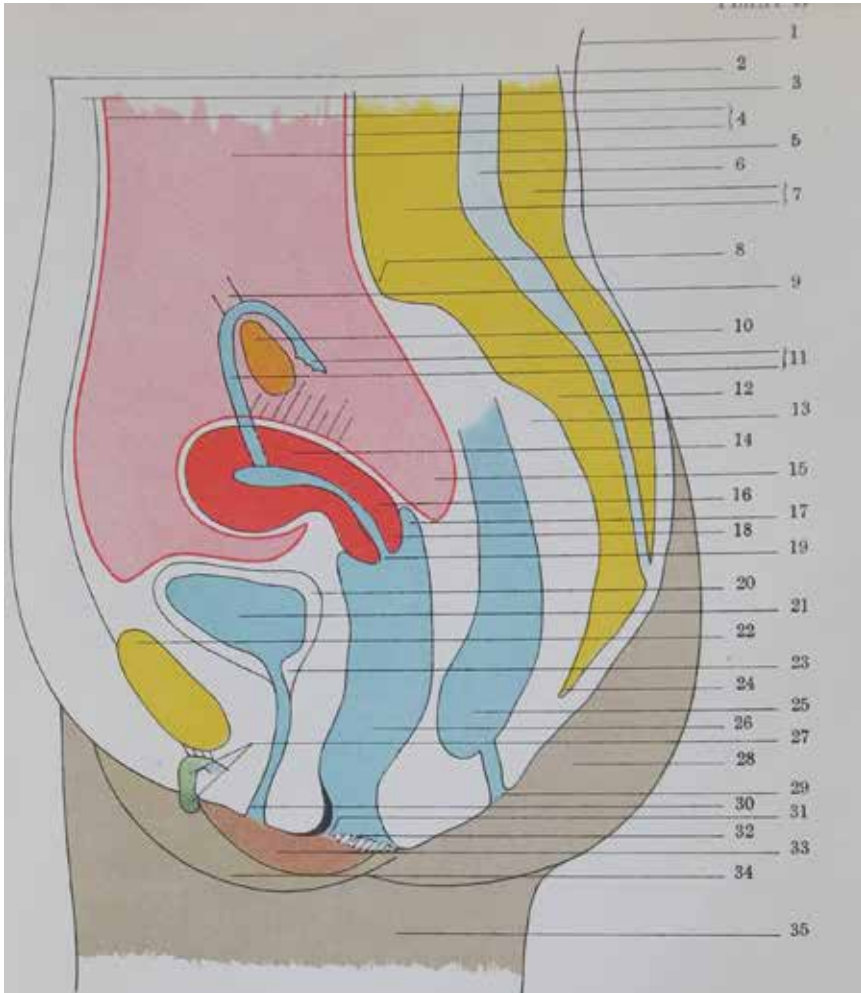
40 Zie bijvoorbeeld: Joh.Ph. Tuyt, *Middelenboekje voor geboorteregeling*. Den Haag: Nieuw-Malthusiaansche Bond, 1881, 7-8, en andere publicaties van de Nieuw Malthusiaanse Bond, een vereniging die in 1881 werd opgericht om een wettelijk geregelde geboorteregeling te bewerkstelligen.

41 Th. H. van de Velde, *Het Volkomen Huwelijk*. Leiden: Leidsche Uitgeversmaatschappij, 1926. Hij geeft een bijna complete beschrijving van de clitoris.

42 Van de Velde, *Het Volkomen Huwelijk*, 6.

Figuur 11 en 12. Afbeeldingen van de vrouwelijke geslachtsorganen in Van de Velde (*Het Volkomen Huwelijk*. Leiden: Leidsche Uitgeversmaatschappij, 1926, Plaat I, II. Exemplaar: in bezit van de auteur)

INWENDIGE GESLACHTSORGANEN DER VROUW OP OVERLANGSCHE DOORSNEDE (schematisch)

1. Huid van den rug. 2. Huid van den buik. 3. Voorwand van den buik. 4. Buikvlies; Peritoneum. 5. Buikholte; Cavum peritonei. 6. Ruggemergs kanaal. 7. Wervelkolom. 8. Promontorium (het Nederlandse woord voorgebergte wordt in deze beteekenis niet gebruikt). 9. Opvanghand van den eierstok; Ligamentum suspensorium ovarii¹⁾. 10. Eierstok; Ovarium¹⁾. 11. Eileider; Tuba Fallopi (in den regel tuba genoemd¹⁾). 12. Heiligbeen; Os sacrum. 13. Holte van het heiligbeen. 14. Baarmoederlichaam; Corpus uteri. 15. Holte van Douglas (behoort tot de buikholte); Cavum Douglasii. 16. Baarmoederhals; Cervix uteri. 17. Achterste gewelf van de schede; Laqueus posterior. 18. Scheedegedeelte van de baarmoeder; Partio vaginalis uteri (14, 16 en 17 tezamen de baarmoeder; Uterus). 19. Uitwendige baarmoedermond; Ostium uteri externum (kortweg; Ostium). 20. Achterwand van de blaas. 21. Pisblaas (kortweg; blaas); Vesica urinaria. 22. Schaamleesverbinding; Symphysis pubis (kortweg Symphysis). 23. Blaashals met sluitspier. 24. Punt van het staartbeen; Os coccygis. 25. Endeldarm²⁾; Rectum (maar voren toe de ampulla recti). 26. Schede; Vagina. 27. Kittelaar met ontblooten eikel; Clitoris met Glans clitoridis. 28. Binnenvlakte van de rechter bil; Nates. 29. Anus. 30. Uitmonding van de pisblaas; Ostium urethrae (de pisblaas heet urethra). 31. Ingang van de schede; Introitus vaginae. 32. Maagdenvlies; Hymen (geschraffteerd geteekend). 33. Binnenvlakte van de rechter kleine schaamlip; Labium minus dextrum. 34. Binnenvlakte van de rechter groote schaamlip; Labium minus dextrum. 35. Binnenvlakte van de rechter dij.

man en een vrouw binnen het huwelijk. Binnen dit kader spreekt het boek echter zeer open over seks en het belang van het vrouwelijk orgasme. De tekst gaat in deze context bijvoorbeeld in op het voorspel en naspel, verschillende houdingen en ‘Voorkoming van de schadelijke gevolgen van den voor de vrouw onbevredigende verloop en coïtus’.

De clitoris werd veelvuldig genoemd door Van de Velde en werd in meer detail beschreven en afgebeeld dan de eikel. Ze bevat een eikel, schacht, voorhuid en zwellichamen (zie Figuren 11 en 12), kan tot een erectie komen en produceert smegma. Van de Velde concludeerde dat onvoldoende aandacht schenken aan het genot van de vrouw ruw, bruto, harteloos en dom was, aangezien dit schade aan het lichaam en de ziel van de vrouw zou berokkenen. Hij stelde dat

Indien de geslachtelijke vereeniging tot ejaculatie van den man heeft geleid, zonder de vrouw tot orgastische bevrediging te brengen, dan moet hij – hetzij dan dat hij de kracht en lust heeft, een tweede, met ejaculatie eindigende, serie van prikkels te laten volgen – door een onmiddellijk aansluitend prikkelspel het orgasme bij haar teweegbrengen.⁴³

Deze openheid met betrekking tot seksueel plezier werd niet door iedereen gewaardeerd. In recensies werd het boek bekritiseerd om zijn gevaarlijke uitvoerigheid⁴⁴, en de paus plaatste *Het Volkomen Huwelijk* in 1931 op de *Index librorum prohibitorum* (de lijst van verboden boeken van de Rooms-Katholieke kerk).⁴⁵

Tussen de vroege achttiende- en het midden van de twintigste eeuw werd de clitoris dus afwisselend kort genoemd, gedeeltelijk getypeerd en uitvoerig beschreven in een breed scala aan publicaties. Het is duidelijk dat de clitoris niet van het toneel verdween. De kennis over haar complete anatomie werd niet vergeten maar was van blijvend belang en, in meer of mindere mate, terug te vinden in woordenboeken, encyclopedieën, adviesliteratuur en medische boeken. Aandacht voor het orgaan stond in deze periode, net als voor 1700, echter niet garant voor aandacht voor de seksuele belevingswereld van de vrouw. Een betoog voor het belang van het vrouwelijk orgasme was redelijk uitzonderlijk en werd soms wel en soms niet vergezeld door een complete beschrijving van de clitoris, net zoals een uitvoerige descriptie van dit lichaamsdeel niet betekende dat een auteur ook inging op het (belang van het) seksuele genot van vrouwen.

43 Van de Velde, *Het Volkomen Huwelijk*, 194.

44 Recensie door A.H.M.J. van Rooij in: *Nederlands Tijdschrift voor de Geneeskunde* 70 (6-5-1926), 2086-2088.

45 *Index librorum prohibitorum* (1948).

Kunnen we dan concluderen dat de clitoris in alle boeken waarin ze genoemd werd gezien werd als een normaal deel van het vrouwelijk lichaam? Nee. Er bestond ook een kleine groep auteurs die de clitoris als een uitheems, abnormaal of zelfs gevaarlijk lichaamsdeel typeerden. In *Ontwikkelingsgeschiedenis van het huwelijk, de zedelijkheid en het schaamtegevoel*, geschreven door W. Bölsche en A.J.C. Snijders en voor het eerst uitgegeven in 1899, werd bijvoorbeeld gesteld dat het verwijderen van de uitwendige geslachtsorganen buiten Europa zich voornamelijk toespitste op 'dat eigenaardige overblijfsel van een vrouwelijk lid: den kittelaar of clitoris'. De tekst beschreef het orgaan als een 'vooroud verschijnsel van het menselijk lichaam' dat net als de blinde darm op den duur een gevaar kon vormen voor de gezondheid.⁴⁶ Ook de ideeën van Sigmund Freud (1856-1939) over vrouwelijke seksualiteit hadden grote invloed op het aanzien van de clitoris in de twintigste eeuw. Freud betoogde in zijn *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie* uit 1905 dat vrouwen twee soorten hoogtepunten konden ervaren: het clitoraal en het vaginaal orgasme. De eerste hoorde bij de onvolwassen, kinderlijke vrouw en de tweede bij de volgroeide, volwassen vrouw. Bij de overgang van kind naar volwassene hoorde een overstap van clitoraal naar vaginaal genot, meende Freud. Dit was een cruciale fase in de seksuele ontwikkeling van de vrouw. Ze zou pas echt ontwaken, pas echt seksuele volwassenheid bereiken door seks te hebben met een man en enkel te genieten van een vaginaal orgasme. Werd deze overstap niet gemaakt en bleef een vrouw clitoraal gefixeerd, dan kon dit leiden tot grote, psychische problemen.⁴⁷ Dat Freuds ideeën ook in Nederland invloedrijk waren bewijst bijvoorbeeld een boek van Henricus Cornelius Rümke (1893-1967). In zijn korte 'clinische les' *Over Masturbatie* uit 1937 stelde Rümke dat langdurige 'clitoris-onanie' zou kunnen leiden tot mannelijke karaktertrekken, grote agressie, frigiditeit en vaginisme.⁴⁸

Luider dan dit soort eigenaardige ideeën klinkt de stilte in andere publicaties, waarin de clitoris geheel achterwege werd gelaten. Ze verdween nooit geheel uit het zicht maar het is duidelijk dat de clitoris regelmatig werd genegeerd en als onbelangrijk werd gezien. De omvang van deze groep publicaties is moeilijk in te schatten: hiervoor is meer onderzoek nodig. Dat het hier niet gaat om enkele boeken blijkt echter uit het feit dat veel van de hierboven behandelde teksten geschreven werden als reactie op werken die de geslachtsorganen niet of onvolledig behandelden. Hierbij gaat het niet enkel om de clitoris of de vrouwelijke genitaliën.

46 W. Bölsche, A.J.C. Snijders, *Ontwikkelingsgeschiedenis van het huwelijk, de zedelijkheid en het schaamtegevoel*. Amsterdam: gebr. Graauw, 1899, 1923. Dit boek bevat een incomplete beschrijving.

47 Sigmund Freud, *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie*. Wenen: Franz Deuticke, 1905.

48 H.C. Rümke, *Over Masturbatie*. Amsterdam: Arbeiderspers, 1937, 5-7.

Het wel of niet beschrijven van de zogenoemde schaamdelen hing samen met de houding die werd ingenomen tegenover het schrijven over seksualiteit in bredere zin. Moest er openlijk gesproken worden over zaken als lichamelijke liefde, geslachtelijke voorplanting en seksueel genot? De meningen hierover waren verdeeld.

De clitoris na 1950

In de tweede helft van de twintigste eeuw zette de trend die ik hierboven heb geschetst zich door. Er werden boeken gepubliceerd waarin de clitoris bewust werd overgeslagen maar er zagen ook vele publicaties het licht waarin er belang werd gehecht aan haar bestaan en waarin haar anatomie (redelijk) volledig werd weergegeven. Deze laatste groep groeide exponentieel vanaf de jaren 1960. Door de tweede feministische golf en ontwikkelingen in de medische wetenschap kregen seksualiteit, het vrouwelijk lichaam en ook de clitoris stapje voor stapje meer aandacht. De clitoris werd bijvoorbeeld uitgebreid besproken door Coenraad van Emde Boas (1904-1981), die in zijn pleidooi voor 'de rehabilitatie van de clitoris' pleitte voor bredere verspreiding van kennis over dit orgaan.⁴⁹ Internationale onderzoeken en feministische publicaties over seksualiteit hadden in Nederland ook grote invloed. Het baanbrekende boek *Human Sexual Response* (1966) van William Howell Masters (1915-2001) en Virginia Eshelman Johnson (1925-2013) bijvoorbeeld, dat gebaseerd was op het eerste grootschalige praktijkonderzoek naar seksuele gevoelens bij de mens. Hun conclusies over de lichamelijke reacties op seksuele prikkels, die tot op de dag van vandaag invloedrijk zijn, bevatten ook data over de clitoris. Ze concludeerden bijvoorbeeld dat een clitoraal orgasme niet 'slechter' was dan een vaginaal hoogtepunt.⁵⁰ Ook in het immens populaire feministische boek over het vrouwelijke lichaam *Our Bodies, Ourselves*, dat uitkwam in 1971 en in 1975 werd vertaald in het Nederlands, kwam de clitoris uitgebreid aan bod. Het boek werd geschreven door vrouwen voor vrouwen en besteedde zeer veel aandacht aan de vrouwelijke beleving van seksualiteit.⁵¹

49 Zie: 'Van Emde Boas: "Er wordt nog net zo slecht gevreeën als vroeger"', *Nieuwsblad van het noorden* (02-01-1981); J. Frenken, 'Dr Van Emde Boas propageerde lustvriendelijke seksualiteit', *De Volkskrant* (01-10-1981), 9; Coen van Emde Boas, *De arts en de sexuele (r)evolutie*. Amsterdam: Bohn, 1973; Coen van Emde Boas, *Geschiedenis van de seksuele normen: oudheid, middeleeuwen, 17de eeuw*. Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel, 1985.

50 William H. Masters, Virginia E. Johnson, *Human Sexual Response*. Toronto/New York: Bantam Books, 1966. Zie ook: J. van Lankveld, M. ter Kuile, 'Wat is er veranderd sinds Masters en Johnson? Ontwikkelingen in de seksuologische hulpverlening', in: *Tijdschrift voor Seksuologie* 40 (2016), nr 3, 140-147.

51 Boston Women's Health Book Collective, *Our bodies, Ourselves*. Boston: Boston Women's Health Book Collective, 1971; H. Pott, L. van der Sluys (vert.), A. Meulenbelt (bew.), *Je lichaam, je leven. Het lijfboek voor vrouwen*. Den Haag: Bakker, 1975.

Na 1960 kreeg de clitoris, in de medische wereld en in populaire literatuur, meer aandacht dan ooit. Het is echter belangrijk om te benadrukken dat, net als in de periode hiervoor, de hierboven genoemde publicaties een reactie formuleerden op de hardnekkige, heersende norm, waarin seksuele gevoelens veel minder frequent werden aangekaart en waarin de vrouw als een tweederangs burger werd gezien. De clitoris werd hierdoor in Nederlandse publicaties regelmatig niet genoemd of slechts in het voorbijgaan. In *Moeder zeg me eens... antwoorden op meisjesvragen* bijvoorbeeld, een boek voor 'de zedelijke en seksuele opvoeding van het meisje vanaf de kindertijd tot de volwassenheid' dat werd uitgegeven in de jaren 1950-1960 en werd geschreven door Gerarda Kraan-Van der Burg (1887-1973), werd de clitoris slechts als 'een klein orgaantje' beschreven.⁵² Het beoogde publiek en doel van deze en vergelijkbare boeken, net als de denkbeelden van auteur en uitgever, waren opnieuw allesbepalend. In de meeste medische boeken was de (zo goed als) volledige clitoris wel aanwezig maar ook in deze teksten liet de mate van aandacht die ze ontving, tegenover de aandacht voor de eikel, vaak te wensen over. Helen O'Connell, die zich sinds 1998 grondig in de anatomie en functie van de clitoris heeft verdiept, concludeerde in verscheidene artikelen dat in moderne medische tekstboeken, ondanks het bestaan van de eeuwenoude, gedetailleerde weergaves, belangrijke details van de clitoris nog steeds achterwege gelaten worden en dat deze werken vaak onnauwkeurigheden bevatten. Ze wijt dit aan culturele en sociale factoren.⁵³

Dat er voor 2021 in geen enkel Nederlands biologieboek een complete clitoris te vinden was is dus niet te verklaren door onwetendheid over haar anatomie maar kan enkel gezien worden als het resultaat van de bewuste keuze van uitgevers en scholen om haar niet (volledig) te beschrijven en af te beelden. Een culturele verklaring voor deze houding tegenover de clitoris kan deels gevonden worden in denkbeelden over seksuele voorlichting in Nederland. Discussies over het wel of niet geven van seksuele voorlichting komen we vanaf de late negentiende eeuw regelmatig tegen in vakbladen voor docenten, zoals *School en leven*, *De Bode; orgaan van den Bond van Nederlandsche Onderwijzers* en *Ons eigen blad; tijdschrift voor onderwijsgevende kloosterlingen*. Hierin werden de voor- en nadelen van voorlichting, het aanzetten tot immoreel gedrag tegenover het overdragen van noodzakelijke kennis, besproken.⁵⁴ In *De School*

52 G. Kraan-Van der Burg, *Moeder zeg me eens... antwoorden op meisjesvragen*. Kampen: Kok, 1952. Dank aan Dr. Deniz Haydar die me wees op dit boekje.

53 O'Connell, 'Anatomical Relationship between Urethra and Clitoris'; O'Connell, 'Anatomy of the clitoris'.

54 Zie bijvoorbeeld: *School en leven*, jaargang 9 (1908), nr 35; jaargang 10 (07-01-1909), nr 19; jaargang 14 (21-01-1913, nr 19); *De Bode; orgaan van den Bond van Nederlandsche Onderwijzers*, jaargang 23 (1911),

met den Bijbel werd in 1908 bijvoorbeeld vastgesteld dat de opvattingen over deze kwestie waren veranderd. Suggesties om de ‘inlichting der jeugd omtrent het sexueele leven in de school’ eerder te laten plaatsvinden werden langzaam luider. Om te voorkomen dat seks ‘een verlokkende, maar verbodene vrucht’ zou worden, opperde ene Dr. Block, moest de jeugd tijdig ‘op behoorlijke, ongekunstelde en kuische wijze’ worden voorgelicht.⁵⁵ De vraag bleef wel hoe dit op een juiste manier aan te pakken.⁵⁶ Vanaf de jaren 1930 begon seksuele voorlichting heel langzaam een vaste plaats in te nemen in het curriculum van scholen. Zo benadrukte het *Rooms-Katholieke tijdschrift voor kerk, school en armwezen* in 1931 ‘de noodzakelijkheid van een juiste sexuele voorlichting, met name aan het meisje dat naar de fabriek zal gaan. Nog al te veel worden duizenden meisjes aan de grootste gevaren blootgesteld zonder dat zij deze gevaren kennen. Er kan nu reeds in veel sterker mate *preventief* gewerkt worden dan gebeurt.’⁵⁷

Er bleven echter nog lang twee kampen bestaan: de vraag om goede voorlichting op scholen werd steevast beantwoord met luide protesten. In tijdschriften zoals *Moeder; praktisch tijdschrift voor de vrouw in het gezin, Ons gezin. Maandblad onder red. v/d Commissie inzake Huishoudelijke Voorlichting en Gezinsleiding* en *Huwelijk en huisgezin: tijdschrift voor vaders en moeders*, bleef eenzelfde vraag na 1945 opduiken: kan seksuele voorlichting nu het beste door ouders of op school gegeven worden?⁵⁸ Dat het onderwerp de gemoederen hoog kon laten oplopen bewees de enorme discussie die ontstond als reactie op een reeks artikelen in *Beatrijs. Katholiek weekblad voor de vrouw* in 1966.⁵⁹ Naar aanleiding van plannen van A.J.H. Bartels (1916-2002), staatssecretaris van volksgezondheid, om ‘de seksuele moraal van ons volk massaal aan te pakken’ besteedde het weekblad drie artikelen aan de seksuele moraal in Zweden, waar al tien jaar sprake was

nr 6; jaargang 23 (1911), nr 24; jaargang 24 (1912); *Ons eigen blad; tijdschrift voor onderwijsgevende kloosterlingen* jaargang 14 (1926), nr 11; jaargang 15 (1927), nr 19. Ook in andere tijdschriften komt het onderwerp ter sprake, zoals: *Rein Leven en Levenskracht; maandblad voor reiner leven*.

55 *De School met den Bijbel*, jaargang 5 (1908), nr 15, 86.

56 Voor discussies, zie bijvoorbeeld: *Paedagogisch Tijdschrift voor het Christelijk Onderwijs* jaargang 1 (1908), 351-361; jaargang 2 (1910), 1-20.

57 *Rooms-Katholieke tijdschrift voor kerk, school en armwezen* (1931), nr 20, 232. De cursivering van preventief is overgenomen uit de originele bron.

58 Zie bijvoorbeeld: *Moeder; praktisch tijdschrift voor de vrouw in het gezin* (1948), nr 3; *Ons gezin. maandblad onder red. v/d Commissie inzake Huishoudelijke Voorlichting en Gezinsleiding en Huwelijk en huisgezin*, jaargang 1 (1948), nr 5; *Huwelijk en huisgezin: tijdschrift voor vaders en moeders*, jaargang 16 (1950).

59 *Beatrijs. Katholiek weekblad voor de vrouw*, jaargang 24 (1966), nrs 34, 35, 36, 41, 43, 45. De artikelen zijn geschreven door Willem Smitt (1939-2019).

van verplichte seksuele voorlichting op scholen. Daar werd de jeugd, na op jonge leeftijd volledig te zijn ingelicht, volledig losgelaten, stelde de schrijver van het stuk, en hierdoor waren de seksuele normen erg verslechterd.⁶⁰ In de maanden die volgden werd de redactie van *Beatrijs* overweldigd door het aantal reacties op de artikelen. Sommige lezers lieten zich positief uit over seksuele voorlichting op scholen, anderen keurden het plan ten zeerste af.⁶¹

Ondanks luide protesten was er een duidelijke kentering gaande. Van voorlichtingsavonden voor ouders tot het verstrekken van informatie op basisscholen, vanaf de jaren 1960 werd er steeds structureler seksuele voorlichting gegeven.⁶² Dat voorlichting in deze periode enkel bestond uit zeer algemene, weinig gedetailleerde informatie over seksualiteit en de geslachtsorganen blijkt uit een artikel over een havo-nascholingscursus over seksuele vorming voor biologiedocenten, gepubliceerd in *De Volkskrant* in 1983. Een havoleerling, die als ervaringsdeskundige bij de cursus werd betrokken, meldde dat hij technische informatie miste in de voorlichting 'zoals over de kittelaar, dat vind ik interessant, daar luister ik naar.'⁶³ De seksuele onwetendheid in de samenleving, en van jongeren in het bijzonder, werd regelmatig benadrukt in de jaren 1980, door instellingen als het Nederlands-Instituut voor Sociaal-sexuologisch Onderzoek en de Jeugdgezondheidszorg, door wetenschappers als Van Emde Boas en door feministes als Ariane Amsberg.⁶⁴ De clitoris was in deze context vaak het symbool van seksueel onbenul bij mannen en vrouwen, die niet wisten waar ze te vinden was of wat ze ermee moesten. Dit werkte het idee in de hand, dat tot vandaag de dag voortleeft, dat onbekendheid met dit orgaan te wijten was aan een gebrek aan kennis van haar anatomie.

In 2012 werd seksuele voorlichting op scholen door het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap verplicht gesteld, met als doel leerlingen respectvol te leren omgaan met seksualiteit en seksuele diversiteit.⁶⁵ Echter,

60 *Beatrijs*, jaargang 24 (1966), nr 36.

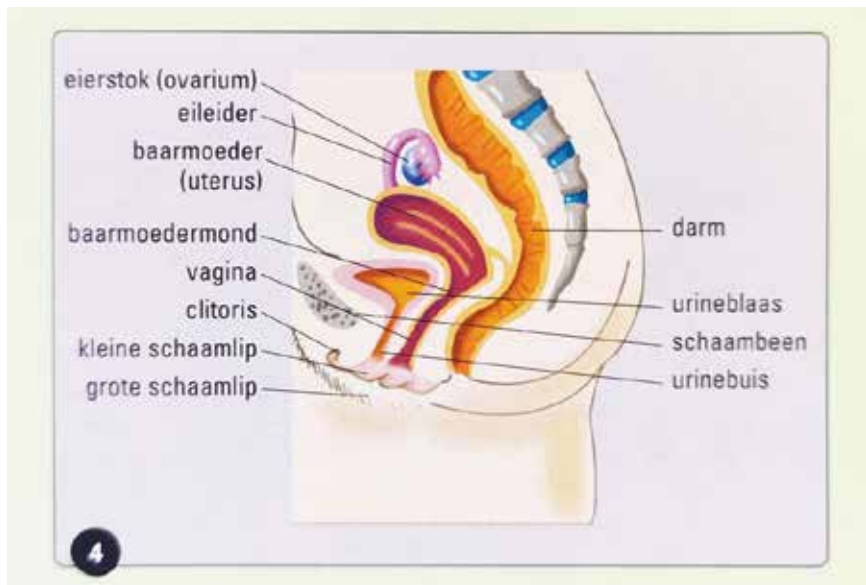
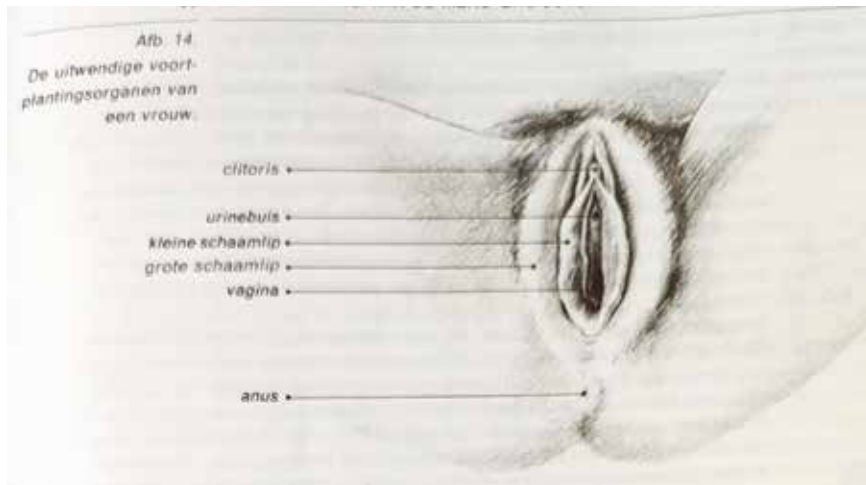
61 *Beatrijs*, jaargang 24 (1966), nrs 41, 43, 45.

62 Dit blijkt uit verschillende krantenartikelen, zie bijvoorbeeld: 'Dr. W. Goudsmit besprak sexuele voorlichting op ouderavond', *Nieuwsblad van het noorden* (18-10-1962), 12; 'Ministerie laat inventarisatie opmaken. Meeste aandacht voor sexuele voorlichting op r.k.-scholen', *Limburgsch Dagblad* (14-02-1967), 3; 'Sexuele voorlichting op Utrechtse scholen', in: *Leeuwarder Courant* (07-03-1969), 9; 'Sexuele voorlichting', *Nieuwsblad van het noorden* (05-02-1970), 7.

63 M. Hendriks, "Zoals over de kittelaar, dat vind ik interessant" Docenten krijgen les in seksuele vorming', in: *de Volkskrant* (18-10-1983), 6.

64 Zie bijvoorbeeld: Van Emde Boas: 'Er wordt nog net zo slecht gevreeën als vroeger', in: *Nieuwsblad van het noorden* (02-01-1981), 14; 'Een maand praten over sex. Jonge vrijers nog steeds klungels', *Goochem*, in: *Het parool* (11-05-1984); 'Jongeren weten nog steeds te weinig van seksualiteit', in: *de Volkskrant* (16-01-1987), 8.

65 Zie: 'Besluit van 21 september 2012 tot wijziging van het Besluit vernieuwde kerndoelen WPO, onderbouw VO, het Besluit kerndoelen WEC, kerndoelen WPO BES en kerndoelen onderbouw

Figuur 13 en 14. De clitoris zoals afgebeeld in *Biologie voor jou* (Gerard Smits, Ben Waas (red.). Den Bosch: Malmberg, 1991, editie voor 4 VWO. Exemplaar: Educatieve uitgeverij Malmberg – Biologie voor jou 1991) en *Nectar* (Trijnie Akkerman, Marty Barneveld [e.a.] (red.). Groningen: Noordhoff, 2000, editie voor HAVO/VWO 2. Exemplaar: Uitgeverij Noordhoff, met dank aan Petra van der Zanden)

zoals O'Connell al vaststelde met betrekking tot medische tekstboeken, de complete clitoris was in deze voorlichting tot zeer recentelijk niet te vinden. Als we kijken naar uitgaves van de belangrijkste boeken in het biologie-onderwijs voor het Voortgezet Onderwijs vandaag de dag, *Nectar* van uitgeverij Noordhoff en *Biologie voor jou* van uitgeverij Malmberg, dan valt het op dat er pas zeer recentelijk aandacht is voor de clitoris. Tot omstreeks het jaar 2000 werd er enkel informatie over voortplanting gepresenteerd en in deze context was er voor de clitoris, en voor seksuele gevoelens in bredere zin, nauwelijks aandacht. De clitoris was slechts een klein knopje (zie Figuren 13 en 14).

In de *Nectar* lesboeken voor het VWO uit 2012 lezen we bijvoorbeeld over de mannelijke geslachtsorganen het volgende: 'Een penis bevat zwellichamen. Het gevoeligste deel van de penis, de eikel, ligt onder de voorhuid. De penis wordt stijf bij seksuele opwinding (een erectie). Bij een zaadlozing (ejaculatie) duwen spiertjes rond de bijballen en de zaadleiters zaadcellen naar de penis.'⁶⁶ De clitoris bevat ook zwellichamen en kan tot erectie komen, maar hier werd bij de beschrijving van de vrouwelijke geslachtsdelen geen aandacht aan besteed. Er werd enkel het volgende vermeld: 'Vooraan tussen de kleine schaamlippen ligt de clitoris. Prikkeling van de clitoris kan tot een orgasme leiden.'⁶⁷ De clitoris werd slechts kort behandeld, en soms zelf helemaal overgeslagen, in deze onderwijsboeken.⁶⁸

Al sinds de invoering van de seksuele voorlichting klinkt er luide kritiek op deze eenzijdigheid.⁶⁹ Zo werden de biologielessen op school tijdens een studiedag over vrouwen, vrouwelijkheid en de biologische wetenschappen, georganiseerd door de Universiteit van Utrecht in 1992, al fel veroordeeld. Organisator Ineke van Wingerden schetste deze als volgt: 'Men tekent op het bord een compleet mannelijks geslachtsdeel, maar een incompleet vrouwelijk geslachtsdeel: in alle leerboekjes op scholen wordt de clitoris gemakshalve vergeten. Vrouwen kennen blijkbaar geen genot? En dát na

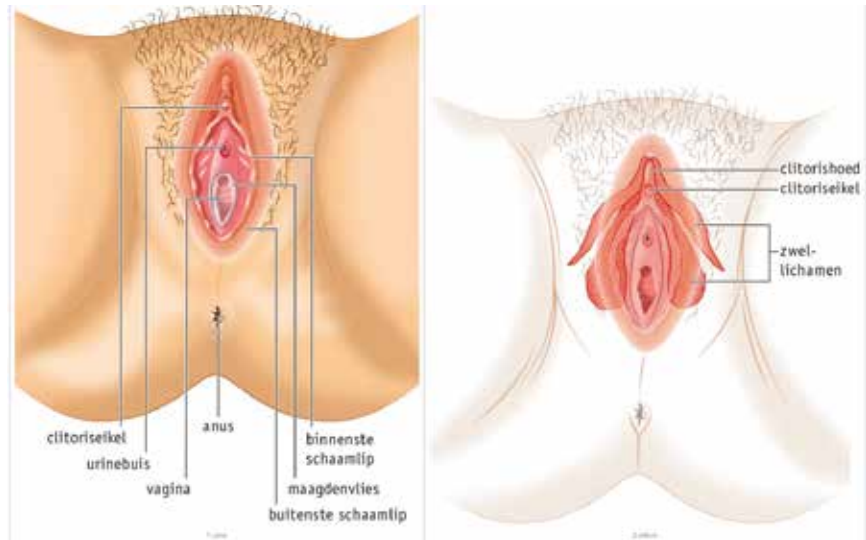
VO BES in verband met aanpassing van de kerndoelen op het gebied van seksualiteit en seksuele diversiteit', Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, *Staatsblad* 2012, 470. Geraadpleegd op 8 maart 2022, <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stb-2012-470.html>.

66 Akkerman, Barneveld, *Nectar*, 2012, editie voor VWO, 175.

67 Idem, 174.

68 Met dank aan Petra van der Zanden (uitgeverij Noordhoff) en Marleen Spierings (Uitgeverij Malmberg) voor de exemplaren van en afbeeldingen uit oude en recente edities van *Nectar* en *Biologie voor Jou*.

69 Zie bijvoorbeeld: S. Baart, 'Seksualiteit van vrouwen: één groot misverstand', in: *de Volkskrant* (22-10-1977), 20; L. Berends, 'Seksuele revolutie? Voor vrouwen is-ie falikant mislukt!', in: *Het parool* (20-06-1988), 5; L. Linssen, 'In sex is aandacht helaas weer gericht op neuken', in: *de Volkskrant* (04-04-1992), 21.

Figuur 15. De clitoris zoals afgebeeld in de meest recente editie van *Biologie voor jou* (Smits, Waas, 2021, editie voor Havo/Vwo 2 MAX. Exemplaar: Educatieve uitgeverij Malmberg – Biologie voor jou 2021 leerjaar 3 – Erik Eshuis Infographics, met dank aan Marleen Spierings)

zoveel jaren emancipatie.⁷⁰ Pas in de laatste jaren worden dezelfde lessen langzaam aangepast. Seks is meer dan de penis in de vagina, omvat meer dan het orgasme van de man. Er is steeds meer aandacht voor zelfbevrediging, communicatie, toestemming, variatie in seksuele voorkeuren en behoeftes en het leren kennen van het lichaam. In de methode *Biologieles.nl* maar ook door bijvoorbeeld *Schooltv* wordt tegenwoordig uitgebreid aandacht besteed aan seksuele gevoelens en worden de volledige geslachtsorganen van de man en de vrouw getoond.⁷¹ De introductie van de complete clitoris in *Biologie voor jou* en haar afbeelding in de nieuwste editie van *Nectar* passen in dit plaatje (zie Figuren 1 en 15). De kennis die al eeuwenlang voorhanden is wordt voor het eerst op grote schaal met Nederlandse jongeren gedeeld.⁷²

70 M.T. Roosendaal, 'Het vooroordeel over stampers en meeldraden', in: *De telegraaf* (01-04-1992), 17.

71 Zie: *Biologieles.nl*. Geraadpleegd op 8 maart 2022, www.biologieles.nl/. Schooltv is het online platform van de NTR, onderdeel van de Nederlandse Publieke Omroep. Ik refereer hier naar Lokaal 69, een virtueel biologielokaal geheel gewijd aan seksualiteit.

72 Zie: Smits, Waas, *Biologie voor jou*, 2021, editie voor HAVO/VWO 2 MAX; Akkerman, Barneveld, *Nectar*, 2022, editie voor HAVO 2-3.

Conclusie

We kunnen concluderen dat de clitoris, en de kennis over haar anatomie, nooit is vergeten in de afgelopen 400 jaar. Ze duikt op, in zo goed als complete vorm, in vele medische maar ook populaire Nederlandse publicaties, zowel in de tekst als in afbeeldingen. Dat er desondanks weinig bekend is over de clitoris bij een groot deel van de Nederlandse bevolking, zoals de aflevering van Voxpop in 2019 aantoont, heeft andere oorzaken.⁷³ ‘We beelden de voortplantingsorganen af zoals ze zijn,’ stelde Lineke Pijnappels van *Biologie voor jou* in 2019, ‘hoe kun je daar tegen zijn?’ Auteurs, uitgevers, docenten en anderen die zich hebben beziggehouden met seksuele voorlichting in de afgelopen decennia hebben echter lang de keuze gemaakt om bepaalde geslachtsorganen wel in detail te behandelen en andere onderdelen van het menselijk lichaam niet of nauwelijks aan bod te laten komen. Pas in de laatste jaren is er meer aandacht voor de vrouwelijke geslachtsorganen en voor seksualiteit vanuit een breder perspectief, met als voorlopig hoogtepunt de toevoeging van een beschrijving en afbeelding van de complete clitoris.

Dit is een ontwikkeling die niet alleen de seksuele voorlichting in het onderwijs, maar ook de wetenschap in de laatste decennia kenmerkt. Dat er al lang voor 1998 oog was voor de complete clitoris betekent niet dat er ook altijd aandacht is geweest voor de seksuele gevoelens van de vrouw, noch stond (en staat) het erkennen van deze gevoelens gelijk aan een perspectief op de vrouw als gelijkwaardig aan de man. Ook vandaag de dag wordt de vrouw nog vaak als abnormaal en ondergeschikt beschouwd. De wetenschap besteedt veel meer aandacht aan het ‘normale’ menselijke lichaam: het mannelijke lichaam. Onderzoek naar ziektes, afwijkingen en lichaamsdelen die alleen het vrouwenlichaam betreffen, zoals het premenstrueel syndroom en de clitoris, maar ook de vrouwelijke versie van organen die deel uitmaken van beide lichamen, zoals het vrouwelijke hart, wordt structureel ondergefinancierd.⁷⁴ O’Connell concludeerde terecht in 2005 dat ‘The tale of the clitoris is a parable of culture,

73 Maalderink, *HERKENNEN mensen de CLITORIS?*

74 Zie: C. Criado Perez, ‘Part IV: Going to the Doctor’, in: Caroline Criado Perez, *Invisible Women. Exposing Data Bias in a World Designed for Men*. Londen: Vintage publishing, 2019, 193-217; Elinor Cleghorn, *Unwell Women. A Journey Through Medicine and Myth in a Man-Made World*. Londen: Dutton, 2021; De Hartstichting, *Ziekte bij vrouwen te vaak onopgemerkt: nieuw onderzoek toegekend*, 2020. Geraadpleegd op 8 maart 2022, op www.hartstichting.nl/nieuws/onderzoek-ziekte-vrouwen-te-vaak-onopgemerkt; Charlotte England, *Erectile dysfunction studies outnumber PMS research by five to one*, *The Independent*, 2019. Geraadpleegd op 8 maart 2022, www.independent.co.uk/news/science/pms-erectile-dysfunction-studies-penis-problems-period-pre-menstrual-pains-science-disparity-a7198681.html.

of how the body is forged into a shape valuable to civilization despite and not because of itself.⁷⁵

Door de invloed van stelselmatige, negatieve culturele en wetenschappelijke perspectieven op de vrouw, haar lichaam en haar lustgevoelens is de kennis over de clitoris lang voor een grote groep onbekend gebleven. De toevoeging van de complete clitoris in een boek voor de jeugd kan dan ook gezien worden als een grote stap in de goede richting. In het laatste decennium wordt de aandacht voor haar volledige anatomie voor het eerst op grote schaal gecombineerd met aandacht voor de seksuele beleving van de vrouw binnen een kader waarin ze gelijkwaardig is aan de man. De kennis over de anatomie van de clitoris is niet nieuw, maar deze combinatie van elementen is wel grensverleggend en mogelijk gemaakt door enerzijds een andere houding tegenover de vrouw en anderzijds een andere houding tegenover seksualiteit. Wat echter onderbelicht blijft in biologieboeken, maar ook in de vraag om meer aandacht voor de clitoris door voorvechters als Sophia Wallace, is haar geschiedenis. Ze werd niet ontdekt in de zestiende eeuw, niet vergeten na 1700, en niet onthuld in 1998. De clitoris werd verzwegen en genegeerd maar ook uitgebreid besproken, afgebeeld en gewaardeerd in de afgelopen eeuwen. De geschiedenis van haar anatomie en de ideeën over haar bestaan en belang zijn complexer, en mateloos veel interessanter, dan het verhaal dat veelvuldig verteld wordt over haar verleden.

Bibliografie

- Akkerman, Trijnie, Marty Barneveld [e.a.] (red.), *Nectar*. Groningen: Noordhoff, 2000, 2012, 2022.
- Baart, S., 'Seksualiteit van vrouwen: één groot misverstand', in: *de Volkskrant* (22-10-1977).
- Balthazaar, Alexander M., *Catechismus der heelkunde, of Kort onderwijs, in vraagen en antwoorden, over de eerste en noodigste beginsels der heelkunde*. Amsterdam: J.B. Elwe, 1785.
- Batenburg, H.L., *Huwelijks-Geheimen voor Verloofden en Jonggehuwden*. Amsterdam: C. Daniëls, [1910].
- Beatrijs. Katholiek weekblad voor de vrouw*, jaargang 24 (1966), nrs 34, 35, 36, 41, 43, 45.
- Béclard, J., W. Koster, *Grondbeginselen der Natuurkunde van den Mensch*. Tiel: H.C.A. Campagne, 1862.

75 O'Connell, 'Anatomy of the clitoris', 1195.

- Berends, L., 'Seksuele revolutie? Voor vrouwen is-ie falikant mislukt!', in: *Het parool* (20-06-1988).
- Bergsma, S., *Eindelijk staat de clitoris in het biologieboek, De telegraaf*, 2021. Geraadpleegd op 8 maart 2022, www.telegraaf.nl/vrouw/1157751223/eindelijk-staat-de-clitoris-in-het-biologieboek.
- 'Besluit van 21 september 2012 tot wijziging van het Besluit vernieuwde kerndoelen WPO, onderbouw VO, het Besluit kerndoelen WEC, kerndoelen WPO BES en kerndoelen onderbouw VO BES in verband met aanpassing van de kerndoelen op het gebied van seksualiteit en seksuele diversiteit', Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, *Staatsblad 2012*, 470. Geraadpleegd op 8 maart 2022, <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stb-2012-470.html>.
- Biologieles.nl*, 2020. Geraadpleegd op 8 maart 2022, www.biologieles.nl/.
- Blankaart, Stephen, *De nieuw hervormde anatomie, ofte ontleding des menschen lichaams*. Amsterdam: Jan ten Hoorn, 1686.
- De Bode; orgaan van den Bond van Nederlandsche Onderwijzers*, jaargang 23 (1911), nr 6; jaargang 23 (1911), nr 24; jaargang 24 (1912).
- Bölsche, W., A.J.C. Snijders, *Ontwikkelingsgeschiedenis van het huwelijk, de zedelijkheid en het schaamtegevoel*. Amsterdam: gebr. Graauw, 1899, 1923.
- Boston Women's Health Book Collective, *Our bodies, Ourselves*. Boston: Boston Women's Health Book Collective, 1971.
- Bruin, S. de, *Leercursus der sexueele wetenschap. Privaatlessen voor Volwassen*. Amsterdam: A. van Klaveren, [1908].
- Colombo, Matteo Realdo, *De re anatomica*. Venetië: Nicolai Beuilacque, 1559.
- Cleghorn, Elinor, *Unwell Women. A Journey Through Medicine and Myth in a Man-Made World*. London: Dutton, 2021. <https://doi.org/10.3399/bjgp21X716969>.
- Criado Perez, Caroline, 'Part IV: Going to the Doctor', in: Caroline Criado Perez, *Invisible Women. Exposing Data Bias in a World Designed for Men*. Londen: Vintage publishing, 2019. <https://doi.org/10.1111/gwao.12649>.
- Curvers, E., *De clitoris is bezig aan haar eigen coming-of-age-verhaal, De Volkskrant*, 2019. Geraadpleegd op 8 maart 2022, www.volkskrant.nl/cs-bcb68202.
- Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, *Delpher*, 2013. Geraadpleegd op 8 maart 2022, www.delpher.nl.
- Diemberbroeck, Ysbrand van *Opera omnia, anatomica et medica partim jam antea excusa*. Londen: Sam Smith, 1685.
- Donaghy, Paige, 'Before Onanism: Women's Masturbation in Seventeenth-Century England', in: *Journal of the History of Sexuality* 29 (2020), nr 2, 187-221. <https://www.muse.jhu.edu/article/759583>.
- 'Dr. W. Goudsmit besprak sexuele voorlichting op ouderavond', *Nieuwsblad van het noorden* (18-10-1962).

- 'Een maand praten over sex. Jonge vrijers nog steeds klungels', *Goochem*, in: *Het parool* (11-05-1984).
- Emde Boas, Coen van, *De arts en de sexuele (r)evolutie*. Amsterdam: Bohn, 1973.
- Emde Boas, Coen van, *Geschiedenis van de seksuele normen: oudheid, middeleeuwen, 17de eeuw*. Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel, 1985.
- England, Charlotte, *Erectile dysfunction studies outnumber PMS research by five to one*, *The Independent*, 2019. Geraadpleegd op 8 maart 2022, www.independent.co.uk/news/science/pms-erectile-dysfunction-studies-penis-problems-period-pre-menstrual-pains-science-disparity-a7198681.html.
- Estienne, Charles, *La Dissection des parties du corps humain*. Parijs: Simon de Colines, 1546.
- Faloppio, Gabrielle, *Observationes anatomicae*. Venetië: Marco Antonio Ulmo and Gratosio Perchachino, 1561.
- Fischer-Dückelmann, Anna, Heinrich Lahmann [e.a.], *De gezondheid in huis. Natuurgeneeskundige raadgever voor het gezin in gezonde en zieke dagen*. Almelo: W. Hilarius Wzn., [1903].
- Fischer-Dückelmann, Anna, *Het Gulden Vrouwenboek. Wat iedere vrouw van gezondheidsleer en geneeskunde weten moet*. Leiden: N.V. Boekhandel en drukkerij, 1921.
- Frenken, J., 'Dr Van Emde Boas propageerde lustvriendelijke seksualiteit', *De Volkskrant* (01-10-1981).
- Freud, Sigmund, *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie*. Wenen: Franz Deuticke, 1905.
- Graaf, Reinier de, *Alle de wercken, so in de ontleed-kunde, als andere deelen der medicynne*. Amsterdam: A. Abrahamse, 1686.
- Graaf, Reinier de, *De Mulierum Organis in Generationi Inservientibus Tractatus Novus*. Leiden: Hackiana, 1672.
- Green, Monica H., *Making women's medicine masculine: the rise of male authority in pre-modern gynaecology*. Oxford: Oxford University Press, 2008. https://doi.org/10.1111/j.1468-0424.2010.01602_5.x.
- Hartog, M.I. den, 'Amor impossibilis?: Lesbische relaties in de literatuur van vijftiende- en zestiende-eeuws Italië', *Leidschrift Historisch Tijdschrift* 35 (2020), nr 2, 37-58. <https://hdl.handle.net/1887/3201239>.
- De Hartstichting, *Ziekte bij vrouwen te vaak onopgemerkt: nieuw onderzoek toegekend*, 2020. Geraadpleegd op 8 maart 2022, op www.hartstichting.nl/nieuws/onderzoek-ziekte-vrouwen-te-vaak-onopgemerkt.
- Hendriks, M., "Zoals over de kittelaar, dat vind ik interessant" Docenten krijgen les in seksuele vorming', in: *de Volkskrant* (18-10-1983).
- Huigslout, N., *Hoogleraar seksuologie Ellen Laan: "Ik hoop dat ik nog tijd heb, want er staan nog zo veel onderwerpen op mijn bucketlist"*, *De Volkskrant*, 2021. Geraadpleegd op 8 maart 2022, <https://www.volkskrant.nl/cs-b774c8b9>.

- Huwelijk en huisgezin: tijdschrift voor vaders en moeders*, jaargang 16 (1950).
- Hyrtil, Jos, *Leerboek van de ontleedkunde van den mensch*. Tiel: Campagne, 1857.
- Index librorum prohibitorum* (1948).
- Jacobs, Aletta H., *De Vrouw. Haar bouw en haar inwendige organen*. Deventer: A.E.Kluwer, 1899.
- Jackson, L.A., A.M. Hare [e.a.] 'Anatomy, histology, and nerve density of clitoris and associated structures: clinical applications to vulvar surgery', in: *American Journal of Obstetrics & Gynecology* 221 (2019), 519.e1-10. <https://doi.org/10.1016/j.ajog.2019.06.048>.
- Jongeling, C., *Dankzij Lineke krijgen brugklassers eindelijk een échte clitoris te zien*, *Vice*, 2019. Geraadpleegd op 8 maart 2022, www.vice.com/nl/article/pa73g7/dankzij-lineke-krijgen-brugklassers-eindelijk-een-echte-clitoris-te-zien.
- 'Jongeren weten nog steeds te weinig van seksualiteit', in *de Volkskrant* (16-01-1987).
- Korda, J.B., S.W. Goldstein [e.a.], 'The History of Female Ejaculation', in: *The Journal of Sexual Medicine* 7 (2010), 1965-1975. <https://doi.org/10.1111/j.1743-6109.2010.01720.x>.
- King, Helen, *The one-sex body on trial: the classical and early modern evidence*. Farnham: Routledge, 2013.
- Kobelt, Georg Ludwig, *Die männlichen und weiblichen Wollust-Organen des Menschen und einiger Säugetiere*. Freiburg: Adolph Emmerling, 1844.
- Kraan-Van der Burg, G., *Moeder zeg me eens... antwoorden op meisjesvragen*. Kampen: Kok, 1952.
- Laan, Ellen, Rik van Lunsen, *Seks! een leven lang leren*. Amsterdam: Libris, 2017.
- Lankveld, J. van, M. ter Kuile, 'Wat is er veranderd sinds Masters en Johnson? Ontwikkelingen in de seksuologische hulpverlening', in: *Tijdschrift voor Seksuologie* 40 (2016), nr 3, 140-147. <https://www.tijdschriftvoorsexuologie.nl/artikelen/item/50-wat-is-er-veranderd-sinds-masters-en-johnson-ontwikkelingen-in-de-seksuologische-hulpverlening>.
- Laqueur, Thomas, *Making sex: body and gender from the Greeks to Freud*. Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1992.
- Les Ateliers du Feminisme Populaire, Bouchera Azzouz [e.a.], *Pour un enseignement du clitoris dans tous les manuels de SVT*, 2018. Geraadpleegd op 8 maart 2022, www.change.org/p/pour-un-enseignement-du-clitoris-dans-tous-les-manuels-de-svt-itsnotabretzel.
- Linssen, L., 'In sex is aandacht helaas weer gericht op neuken', in: *de Volkskrant* (04-04-1992).
- Maalderink, R., *HERKENNEN mensen de CLITORIS? Voxpop 59*, 2019. Geraadpleegd op 8 maart 2022, www.youtube.com/watch?v=ZomJ73GjtOw.
- Masters, William H., Virginia E. Johnson, *Human Sexual Response*. Toronto/New York: Bantam Books, 1966.

- 'Ministerie laat inventarisatie opmaken. Meeste aandacht voor sexuele voorlichting op r.k.-scholen', *Limburgsch Dagblad* (14-02-1967).
- Moeder; practisch tijdschrift voor de vrouw in het gezin* (1948), nr 3.
- Molen, M. van der, *Eindelijk de knop om: vrouwelijk geslachtsorgaan nu 'compleet' in biologieboek*, Linda, 2021. Geraadpleegd op 8 maart 2022, www.linda.nl/nieuws/binnenland/knop-om-vrouwelijk-geslachtsorgaan-in-biologieboek.
- Mortazavi, M.M., N. Adeeb [e.a.], 'Gabriele Fallopio (1523–1562) and his contributions to the development of medicine and anatomy', in: *Child's Nervous System* 29 (2013), 877–880. <https://link.springer.com/article/10.1007/s00381-012-1921-7>.
- O'Connell, H.E., J.M. Hutson [e.a.], 'Anatomical Relationship between Urethra and Clitoris', in: *The Journal of Urology* 159 (1998), 1892-1897. [https://doi.org/10.1016/S0022-5347\(01\)63188-4](https://doi.org/10.1016/S0022-5347(01)63188-4).
- O'Connell, H.E., V.K. Sanjeevan [e.a.], 'Anatomy of the clitoris', in: *The Journal of Urology* 174 (2000), nr 4.1, 1189-1195. <https://www.auajournals.org/doi/10.1097/01.ju.0000173639.38898.cd>.
- Ons eigen blad; tijdschrift voor onderwijsgevende kloosterlingen* jaargang 14 (1926), nr 11; jaargang 15 (1927), nr 19.
- Ons gezin. maandblad onder red. v/d Commissie inzake Huishoudelijke Voorlichting en Gezinsleiding en Huwelijk en huisgezin*, jaargang 1 (1948), nr 5.
- Paedagogisch Tijdschrift voor het Christelijk Onderwijs* jaargang 1 (1908), jaargang 2 (1910).
- Park, K., 'The Rediscovery of the Clitoris: French Medicine and the Tribade, 1570-1620', in: C. Mazzio, D. Hillman (red.), *The Body in Parts: Fantasies of Corporeality in Early Modern Europe*. New York: Routledge, 1997, 171-193.
- Park, Katherine, *Secrets of women: Gender, generation, and the origins of human dissection*. New York: Zone Books, 2010.
- Pott, H., L. van der Sluys (vert.), A. Meulenbelt (bew.), *Je lichaam, je leven. Het lijfboek voor vrouwen*. Den Haag: Bakker, 1975.
- Quaeghebeur, E., *Seksuoloog Ellen Laan: "Klaarkomen had geen geheim voor mij"*, *Het parool*, 2017. Geraadpleegd op 8 maart 2022, www.parool.nl/nieuws/seksuoloog-ellen-laan-klaarkomen-had-geen-geheim-voor-mij~bf80d754.
- Ragab, A., 'One, Two, or Many Sexes: Sex Differentiation in Medieval Islamic Medical Thought', in: *Journal of the History of Sexuality* 24 (2015), nr 3, 428-454.
- Raven, Chr.P., *Anatomische Atlas*. Amsterdam: Scheltema & Holkema, 1939.
- Rooij, A.H.M.J., 'Recensie', in: *Nederlands Tijdschrift voor de Geneeskunde* 70 (6-5-1926), 2086-2088.
- Rooms-Katholieke tijdschrift voor kerk, school en armwezen* (1931), nr 20.
- Roosendaal, M.T. 'Het vooroordeel over stampers en meeldraden', in: *De telegraaf* (01-04-1992).
- Rümke, H.C., *Over Masturbatie*. Amsterdam: Arbeiderspers, 1937.

- Ruysch, Frederik, *Alle de ontleed- genes- en heelkundige werken*. Amsterdam: Janssoons van Waesbergen, 1744.
- Samplonius, L., *Eindelijk staat de clitoris ook in biologieboek middelbare scholen*, *RTL Nieuws*, 2021. Geraadpleegd op 8 maart 2022, www.rtlnieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/5233345/eindelijk-clitoris-biologieboek-middelbare-school-seksuele.
- Samuels, Jules, *De cyclus van de vrouw in verband met het huwelijksleven*. Den Haag: G. Naeff, 1938.
- School en leven*, jaargang 5 (1908), jaargang 9 (1908), nr 35; jaargang 10 (07-01-1909), nr 19; jaargang 14 (21-01-1913, nr 19).
- Schoondermark jr., J., *De bouw en de verrichtingen der geslachtsorganen van de vrouw*. Amsterdam: Moransard, [1900].
- 'Sexuele voorlichting', *Nieuwsblad van het noorden* (05-02-1970).
- 'Sexuele voorlichting op Utrechtse scholen', in: *Leeuwarder Courant* (07-03-1969).
- Smits, Gerard, Ben Waas (red.), *Biologie voor jou*. Den Bosch: Malmberg, 1991, 2021.
- Stolberg, Michael, 'A Woman Down to Her Bones: The Anatomy of Sexual Difference in the Sixteenth and Early Seventeenth Centuries', in: *Isis* 94 (2003), nr 2, 274–299. <https://www.journals.uchicago.edu/doi/full/10.1086/379387>.
- Stringer, M.D., I.Becker. 'Colombo and the clitoris', in: *European Journal of Obstetrics & Gynecology and Reproductive Biology* 151 (2010), 130–133. <https://doi.org/10.1016/j.ejogrb.2010.04.007>.
- Syed, R., 'Zur Kenntnis der "Gräfenberg-Zone" und der weiblichen Ejakulation in der altindischen Sexualwissenschaft: Ein medizinhistorischer Beitrag', in: *Sudhoffs Archiv* 83 (1999), nr 2, 171-190. <https://www.jstor.org/stable/i20777717>.
- Toulalan, Sarah, *Imagining Sex: Pornography and Bodies in Seventeenth-Century England*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Tuyt, Joh.Ph., *Middelenboekje voor geboorteregeling*. Den Haag: Nieuw-Malthusiaansche Bond, 1881.
- 'Van Emde Boas: 'Er wordt nog net zo slecht gevreeën als vroeger'', in: *Nieuwsblad van het noorden* (02-01-1981).
- Velde, Th. H. van de, *Het Volkomen Huwelijk*. Leiden: Leidsche Uitgeversmaatschappij, 1926.
- Vesalius, Andreas, *De Humani Corporis Fabrica*. Basel: Joannes Oporinus, 1543.
- Vlam Magazine, *Webinar: De Clitoris*, 2021. Geraadpleegd op 8 maart 2022, www.vlam-magazine.nl/product/webinar-de-clitoris-23-nov-2021-met-professor-ellen-iaan/.
- Wallace, Sophia, *Art*, 2022. Geraadpleegd op 8 maart 2022, www.sophiawallace.art/works.
- Wallace, Sophia, *A Case for Cliteracy, Ted Talk*, 2014. Geraadpleegd op 8 maart 2022, www.ted.com/talks/sophia_wallace_a_case_for_cliteracy.

Weiss, S., *Waarom de clitoris uit medische boeken verdween*, *Vice*, 2018. Geraadpleegd op 8 maart 2022, www.vice.com/nl/article/nejny8/waarom-de-clitoris-uit-medische-boeken-verdween.

Winkler Prins, A., H. Zondervan, *Winkler Prins' geïllustreerde encyclopaedie*. Zaltbommel: H.J. van de Garden & Co., 1905-1912.

Zwang, G., 'L'anatomie du clitoris, un objet récurrent de controverses', in: *Sexologies* 29 (2020), nr 3, 101-114. <https://doi.org/10.1016/j.sexol.2020.06.001>.